

כתב העת של בית הספר להיסטוריה
ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב
יוני 2023 | גיליון מספר 2

{ לשם שצדי }

{ סכנו לוגיקה... }

{ לשם שצדי }

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש למסר וסאלי אנטון
אוניברסיטת תל אביב

כתב העת של בית הספר
להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
באוניברסיטת תל אביב
יוני 2023 | גיליון מספר 2

{ לְשֵׁם שִׁנּוּי }

מנחה אקדמית: פרופ' גליה צבר

עורכים: בת חן דרויאן פלדמן, אליהו ענתבי

רכזת המערכת: בשמת כסלו, שחר בשן, נועה זילברגר

מנהל אתר: חזי אשר

חברי המערכת: חזי אשר, שחר בשן, נועה זילברגר, אליהו ענתבי

עורכת לשון: אורלי ניטיס יעקובי

גרפיקה לאתר: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי

כתב העת פועל במסגרת:

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר
וסאלי אנטין, אוניברסיטת תל אביב

תודות:

תודה מיוחדת לעידו אפשטיין על העזרה בתחזוק ותפעול האתר. לאליה
אמסלם, זהר ספיר דביר ועודד פוירשטיין על הזרכת המערכת, ליווי
ותמיכה.

המערכת:

בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב

דוא"ל: leshem.shinui.tau@gmail.com

אתר כתב העת: <https://www.leshem-shinui.sites.tau.ac.il>

כותרות המאמרים, כותרות המשנה, הפתיחים, כיתובי התמונות
והטקסטים המובאים במסגרות הם באחריות מערכת **לשם שינוי**.

© כל הזכויות שמורות למערכת **לשם שינוי**.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או
לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – כל חלק
שהוא מהחומר שבגיליון זה או באתר כתב העת. שימוש בחומר הכלול
בגיליון זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת מראש ובכתב ממערכת
לשם שינוי.

תוכן העניינים

3	דבר המערכת בת חן דרויאן פלדמן, אליהו ענתבי
6	"לוחמים חסרי פנים": מסכות גז וחיילים צרפתיים במלחמה הגדולה ולאחריה שרון זהר
34	בין שני קווים: גורלה ההפכפך של הרכבת בסין של המאה התשע-עשרה גליה לביא
60	גוף, קוסמוס וכוח: "דרך הין יאנג" ותפיסת הגוף ביפן בין המאה העשירית למאה האחת-עשרה אליהו ענתבי
80	ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים מצטיינים לתואר ראשון
80	נשים בחזבאללה: מהלכה למעשה בר גל
90	סטראוטיפ האסירה הזונה שהוגלתה לאוסטרליה שגיא ראם
98	קודה גליה צבר, בת חן דרויאן פלדמן

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בגיליון זה. עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות ואם תובאנה לידיעתנו, נפעל לתקן באופן מיידי.

דבר המערכת | בת חן דרויאן פלדמן, אליהו ענתבי

גיליון זה הינו תוצר של מערכת כתב העת "לשם שינוי", שפועלת במסגרת בית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. העבודה על גיליון זה סימלה את נושאו של הגיליון הקודם והראשון, "מעברים", ובמהלכה עברה המערכת משלב ההפקה הראשונית והייסוד של כתב העת לשלב ביסוסו והפצתו. הרכב חברי המערכת התחדש השנה, וכך התבקשנו מחד גיסא להמשיך את עבודת המערכת מהשנה שעברה, ומאידך גיסא להביא לידי ביטוי את תפיסותינו בנוגע לגבי עבודת המערכת וכתב העת. אך לאורך כל העבודה על הגיליון עמדה לנגד עינינו אותה המטרה – להמשיך ולקדם את כתב העת כפלטפורמה נגישה עבור סטודנטיות וסטודנטים לתארים מתקדמים לפרסום ראשון של מאמריהם, ובכך לאפשר טבילת אש בעולם הפרסום האקדמי.

הגיליון הנוכחי בוחן לעומק את נושא **הטכנולוגיה**, ומבקש להתחקות אחר תפקידה כגורם מחולל בתהליכים היסטוריים. לאורך כל ההיסטוריה האנושית הביאה הטמעתן של טכנולוגיות שונות, החל מהכלים הראשונים שנוצרו על ידי האדם הקדמון ועד הבינה מלאכותית, לשינויים חברתיים, פוליטיים וכלכליים, והניעה את ההתקדמות האנושית. במאה החמש-עשרה, מכונות הדפוס החדשות אפשרו לייצר ולהפיץ ספרים בקלות יחסית, תהליך אשר חולל השפעות מרחיקות לכת על החברה בתחומים כמו דת, מדע ותרבות; בשלהי המאה השמונה-עשרה, גילויים והמצאות כמו מנוע הקיטור הניעו מהפכה תעשייתית ושינו את מאזני הכוחות המקומיים והבינלאומיים, בתהליכים שהשפעתם ניכרת בעולם עד היום; ובמאה התשע-עשרה, המצאות כמו הטלגרף קירבו בין רגע מקומות מרוחקים, וטכנולוגיות שאפשרו שימוש בחשמל הביאו לשינויים בחיי היום-יום בחברה כולה.

קצב ההתקדמות של פיתוחים טכנולוגיים וההתמודדות עם השלכותיהם החברתיות, הפוליטיות, הכלכליות והאקולוגיות באו לידי ביטוי במאה העשרים, שנתפסת עבור רבים כמאה של התקדמות טכנולוגית מהירה ואף חסרת תקדים. שתי מלחמות העולם הכניסו לחיינו טכנולוגיות חדשות, ובראשן פצצת האטום, שינו את "חוקי המשחק" הפוליטי והצבאי והביאו למותם של מיליוני אנשים. האינטרנט, שפרץ לעולם בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, שינה את אופני התקשורת של בני האדם אחד עם השני ועם העולם. הרשתות החברתיות המקוונות, שהתפתחו בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, יצרו דפוסים חברתיים חדשים ואף השפיעו באופן ישיר על מערכות פוליטיות, חברתיות וכלכליות ברחבי העולם.

בימים אלו ממש עולה באופן תדיר לסדר היום הציבורי טכנולוגיה חדשה נוספת – אפליקציית הבינה המלאכותית ChatGPT. חשיפת מיליוני בני אדם תוך פרק זמן קצר ליכולות הזמינות של הבינה המלאכותית מעלה שאלות מעשיות ואתיות בדבר עתידם התעסוקתי של רבים, השפעות האלגוריתם על דפוסי חשיבה ופעולה, ועל מקומה של הבינה המלאכותית בתהליכים פוליטיים וצבאיים. הבינה המלאכותית, לצד פיתוחים בהנדסה גנטית וביוניקה, היא רק אחת מהטכנולוגיות החדשות שמעלה שאלות לגבי מערכת היחסים המורכבת שבין בני האדם והטכנולוגיה, וההשלכות הבלתי צפויות שלה.

התוספת "I..." לתמה של הגיליון מבטאת את השפעותיהם של שינויים חומריים ורעיוניים על החברה האנושית, אשר חוצים את גבולות ההגדרה המקובלת של טכנולוגיה. בחינת מערכת היחסים בין טכנולוגיה לחברה האנושית מהפרספקטיבה ההיסטורית, דרך המחקרים המובאים בגיליון זה, יכולה לסייע להבנה כיצד התמודדו תרבויות שונות בזמנים שונים בעבר עם תהליכים דומים של הטמעת טכנולוגיה חדשה, ומכאן שגם לסייע בהבנת ההווה.

כותבות וכותבי המאמרים בגיליון זה בחנו היבטים שונים של אותה מערכת קשרים מורכבת הגלומה בתמה של הגיליון. גליה לביא עוסקת במאמרה "בין שני קווים" בקונפליקט הבין-תרבותי שמתבטא בדחייה או באימוץ של טכנולוגיות מערביות בסין, על רקע ההשפעה ההולכת וגוברת של האימפריאליזם המערבי בהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, דרך סיפור הקמתם של שני קווי הרכבת הראשונים בסין. אליהו ענתבי נשאר גם הוא בהקשר המזרח-אסייתי במאמרו "גוף, קוסמוס וכוח", ובוחן את הקשר בין ההשלכות הסביבתיות והאפידמיולוגיות של אימוץ ידע, טכנולוגיות ממשל ועיצוב מרחב לבין הפוליטיקה, כפי שעולה מגיבוש תפיסת הגוף של האליטה היפנית במאות העשירית והאחת-עשרה. בדומה לכך, שרון זהר מנתחת במאמרה "לוחמים חסרי פנים" כיצד פיתוח מסכת הגז בצבא הצרפתי בתגובה לאיום הנשק הכימי במלחמת העולם הראשונה ערער את תדמיתו של החייל הצרפתי כסמל הפטריוטיות והגבריות ההרואית, בין השאר עקב אופן הצגת הטכנולוגיה החדשנית בעיתונות התקופה.

הגיליון השני ממשיך את מסורת כתב העת לשמש במה לפרסום של כתבי סטודנטים וסטודנטיות מצטיינים לתואר הראשון מאוניברסיטאות שונות בארץ, במסגרת מדור "ביכורי מחקר". מטרת המדור היא לספק מסגרת תומכת לעריכה ולפרסום של טקסטים שנכתבו כחלק מקורסים אקדמיים, ולהופכם לפרסומים מחקריים קצרים לקהל הרחב. בגיליון זה פורסמו טקסטים קצרים של שגיא ראם מאוניברסיטת בר אילן ושל בר גל מאוניברסיטת תל אביב. שגיא ראם מנתח כיצד הוצמד סטראוטיפ הזונה לאסירות בריטיות שהוגלו

ליבשת אוסטרליה במאה התשע-עשרה, ומדגים את היחס השונה של הממשל הבריטי כלפי פשיעה נשית לעומת פשיעה גברית. בר גל מתחקה אחר מקומן של נשים בארגון חזבאללה, תוך ערעור התפיסה המקובלת של הארגון כארגון סמי-צבאי ולא כארגון פוליטי-חברתי בעל זרוע צבאית.

בהתאם לתמה של גיליון זה, כתב העת מבטא את הצומת שבין טכנולוגיה לאקדמיה דרך שימוש בפורמט המקוון, כחלק מהשאיפה לבסס את מעמדה של האקדמיה במרחב הדיגיטלי. אנו מזמינות ומזמינים את הקוראות והקוראים של גיליון זה להתבונן במושג טכנולוגיה כפי שעולה מתוך המאמרים, "לשוחח" עם הכותבות והכותבים והרעיונות העולים מפרי עטם על גבי הפורמט המקוון. אנו מאמינים שגיליון זה יספק הצצה לאימוצן של שלוש טכנולוגיות שפעלו במרחבים וזמנים שונים, ומקווים כי קוראות וקוראי הגיליון ימצאו את הגיליון מחדש ומעשיר. כמו כן אנו מקווים שהגיליון ישמש מקור השראה לחוקרים וחוקרות לפרסם את ממצאיהם ותובנותיהם הן במעגלים אקדמיים והן בקרב קהלים רחבים יותר, ובכך להנגיש ידע אקדמי והיסטורי לציבור הרחב. אנו מאחלים לכם ולכן קריאה מהנה.

"לוחמים חסרי פנים": מסכות גז וחיילים צרפתים במלחמה הגדולה ולאחריה | שרון זהר

במהלך המלחמה הגדולה, בין השנים 1915 ו-1919, פותחה לראשונה מסכת הגז ככלי מודרני שהציע לחיילים הגנה מפני לוחמת הגז החדשה והקטלנית. המסכה עמדה במוקד התעניינותם של מפקדים בכירים, רופאים, רוקחים ומדענים בזכות שילובה בין תחומי המדע והרפואה, וזכתה גם לסיקור אינטנסיבי בעיתונות בצרפת במהלך המלחמה. אולם מנגד עלו טענות על חוסר אונים של החיילים אל מול איום הגזים, ולצד זאת על מראה המסכות הנלעג. ככל שהואץ קצב השימוש במסכות, כך גבר השינוי בחזותו ובתפיסת זהותו של החייל הצרפתי – שכונה "השעיר", ומראהו המזוקן נתפס כסמל לגבריות אידאלית.¹ עם כניסתה של לוחמת הגז והצורך להתמגן מפניה, נדרשו החיילים לגלח את פניהם ולשנות את שיטות ניהול הלוחמה שלהם, וכך נחלש בהדרגה אתוס "השעיר" ודימויו ההרואי.

במוקד המאמר עומד השינוי התדמיתי שעבר "השעיר", ותפקידן המכריע של מסכות הגז בעיצוב זהותו. המאמר ידון באופן שבו המסכות, כחפץ מאיים, ערערו על זהותו הגברית "השעירה" של החייל הצרפתי במהלך הלוחמה הטכנולוגית, שביטאה את הקונפליקט בין לחימה מסורתית ללחימה מודרנית, והרחיקה את החיילים מקוד הגבריות שהונחל להם לפני המלחמה. תוך דיון בדרך שבה הממסד הצבאי והרפואי ניסה להכניס את המסכות לתודעת ה"שעירים", מאמר זה יראה את הפערים והסתירות בייצוגיהן הוויזואליים של המסכות ובתפיסות החיילים לגביהן. לסיום יראה המאמר כיצד גם החברה הצרפתית עצמה ביטאה את הדואליות שבין משיכה ודחייה כלפי מסכות הגז, וסירבה לאמצן עם סיום המלחמה, בתקופת התפרצות השפעת הספרדית.

מבוא

המלחמה הגדולה, מלחמת העולם הראשונה, מתוארת כתקופה של שינויים גדולים בראשית המאה העשרים, שהייתה עידן של פיתוחים טכנולוגיים וחידושים מדעיים. לראשונה בתולדות הצבאות המודרניים פותחו בצרפת בשנת 1915 מסכות הגז, שנועדו לסייע בהישרדות אל מול אמצעי הלוחמה החדשים והקטלניים וההתפתחויות בתחום תעשיית הנשק. מסכות אלה איימו על דמותו החזקה של "השעיר" (*Poilu*), החייל הלוחם, אשר נתפס בתרבות הצרפתית כסמל לגבריות הרואית, גיבור ופטריוט נלהב. "השעיר" הוצג בכרזות

¹ Michel Goya, *La chair et l'acier: l'invention de la guerre moderne (1914-1918)*, (Paris: Tallandier, 2004).

המלחמה הגדולה ובעיתונות התקופה כשפניו מכוסות בזקן ובשפם, והוא תואר כגבר המקדיש את ייעודו ומקריב את עצמו באומץ למען העורף.

חיילי רגלים בחפירות בוורדן, 1915. מתוך Collection de Le musée de la Grande Guerre à Meaux.

מסכת הגז, כך יראה המאמר, פגעה בתדמית החיצונית של אידאל הגבר הצרפתי הלוחם, העמיקה את הקושי להגדיר את הזהות הגברית של לוחמים ואף החלישה את הקשר שבין גבריות לכוח. מסכת הגז נתפסה כגרוטסקית ובלתי יעילה כאחד, ואף פגעה בדימוי הפיזי של ה"שעיר", שנאלץ לגלח את זקנו ובכך להסתיר את ייחודו. לצילומים שהתפרסמו בעיתונים בצרפת ולקריקטורות מעיתוני החפירות הייתה השפעה מכריעה על המערכה האסטרטגית ועל המורל הצבאי. היישום האופרטיבי של עיצוב המוצר קיבל ביטוי חזותי מערער שעורר התנגדות, ויצר שינוי דרמטי בתפיסת ה"שעירים" את חוויית הלחימה בעידן הטכנולוגי החדש.

המחקר על אודות מסכות הגז כאמצעי התגוננות פסיביים במלחמה הגדולה נדחק בדרך כלל לשולי ההיסטוריה שלה, וההיסטוריוגרפיה התמקדה לרוב בהיקף השימוש בנשק הכימי, בעיקר בחזית המערבית.²

²ראו: Olivier Lepick, "France's Political and Military Reaction in the Aftermath of the First German Chemical Offensive in April 1915: The Road to Retaliation in Kind," in *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz, and

אולם מסכת הגז מילאה תפקיד דרמטי במלחמת הטרור המודרנית שפיתחה אותה. מאמר זה יציג את תפקידה המכריע של מסכת הגז בעיצוב זהותו של "השעיר", ויבחן כיצד היא טשטשה את דמותו ההרואית וערערה על דימויו. חלקו האחרון של המאמר יציג את חדירת המסכות לעורף עם פרוץ מגפת השפעת הספרדית, וידון בחוויות שעלו במרחב הציבורי, במיוחד הפריזאי, כאשר האזרחים נדרשו להטמיע את השימוש במסכות גם בתום המלחמה. המקורות הכתובים שבהם נעשה שימוש במחקר כוללים עיתונים ומגזינים, עיתונות חפירות, דוחות ומזכרים צבאיים, דוחות רפואיים, יומנים אישיים של רופאים ורוקחים ועדויות חיילים.

התמודדות הרפואה הצבאית עם הייצור והפיתוח של מסכות הגז

22 באפריל 1915 היה עוד יום אביבי בגזרת איפר. בשעות אחר הצהריים המאוחרות רוח צפון-מזרחית נשבה. השעות היו רגועות, ו"השעירים" היו שקועים בשגרת יומם בחפירות, מעבירים את זמנם בחלומות על ימים טובים יותר. לפתע הבחינו בנחשול עשן צהבהב שהגיע מכיוון קווי החפירות הגרמניים. מאה וחמישים טון של גז כלור שוגרו לאוויר במרחב שבין לנגמרק (Langemark) ופולקאפל (Poelcappelle). עננים כבדים התפרסו במהרה לאורך שישה קילומטרים, ריחפו בגובה של מטר מעל האדמה, ונעו לאיטם לעבר הכוחות הצרפתיים, נישאים ברוח הקלילה. החשש התחלף באימה, ובתוך דקות ספורות החלו חיילים מבועתים לנטוש את החפירות, מותירים מאחוריהם חברים לנשק ששכבו מיוסרים מכאבים. התקפת גז הכלור שהפגיעה את חיל הרגלים הצרפתי באותו יום אביבי הייתה ההתקפה הרעילה והקטלנית הראשונה במלחמה הגדולה.

מופע ענן הגז הקטלני במשלט איפר היה נושא חם במסדרונות משרד המלחמה הצרפתי, שקיבל דיווחים שוטפים ממפקדים בחזית על הטרור החדש המאיים על החיילים. ב-11 במאי 1915, כשלושה שבועות לאחר התקפת הגז, הוציאו הכימאי ד"ר אנדרה קלינג (Kling) וגבריאל ברטראן (Bertrand), מנהל המעבדה העירונית בעיר פריז וראש המחלקה במכון (בהתאמה)³, תזכיר צבאי שבו קראו לחיילים להשתמש בחומרים שונים ספוגים במים נגד כלור – כגון "קש דגנים, חציר חתוך גס, יוטה, שיער צמחי וכו'". יש להספיגם במים לכמה שעות, ולהניחם על האף. ואת הפה לכסות בממחטה"⁴. היה זה מאמץ נואש להגן על החיילים מפני הגז

Martin Wolf (Berlin: Springer, 2017), 69–77; Olivier Lepick, *La Grande Guerre chimique 1914–1918* (Paris: Presses Universitaires de France, 1998); Paul Bloch, "La Guerre Chimique," *Revue Militaire Française* 21 (1926): 19–47
³ שניהם למדו את השפעות הגז המדמיע וחומרים מחניקים נוספים, ונמצאו המתאימים ביותר להתחיל במחקר. ב-23 באפריל של אותה השנה הפקיד הגנרל פוש (Foch) בידי קלינג את האחריות על חקר מתקפת הגז באיפר. למחרת, בצו מטעם שר המלחמה, ניתנה לו המשימה של חקר הנשק הכימי החדש שנמצא בשימוש הגרמנים.

⁴ "On peut employer contre le chlore certaines substances imbibées d'eau, comme la paille de céréales, le foin grossièrement découpé, le jute, le crin végétal [...] On les trempe dans l'eau pendant quelques heures, puis on

הרעיל, עד שקבינט הממשלה, שהתחלף באופן תדיר בזמן המלחמה, יאשר ייצור המוני של מיגון לפנייהם של החיילים. בשל כך נשלחו הוראות ל"שעירים" לאלתר אמצעי מיגון מחומרים נגישים. תזכיר זה מלמד על אי-הסדר ששרר במסדרונות הפיקוד הצבאי הגבוה, ועל האופן שבו הוטלה על "השעירים" האחריות לגלות יצירתיות ממגוון החומרים הזמינים לרשותם בשדות הקרב, ולמצוא בעצמם פתרון שיגן על נשימתם.

הפתרונות הראשונים היו בעייתיים, מוגבלים ומסורבלים, בניסיון למצוא את האיזון הנכון בין החומר לצורה. כדי למתן את האימה שאחזה ב"שעירים" במשך ההמתנה הארוכה למסכות המגן, אורגנו קבוצות הדרכה רבות לאלתור אובייקטים למיגון באמצעים הקיימים.⁵ החלטה זו של הפיקוד הצבאי ב-1915 באה מתוך הכרה בקושי של המערך הלוגיסטי בייצור מהיר של מיליוני מסכות, והוחלט אפוא לצייד בהן רק את החיילים בקווים הקדמיים ביותר.⁶ כדי לחפות על מצוקת הייצור ולפצות על המחסור, אוישו סדנאות ביגוד רבות אשר הציעו לנשים תעסוקה בייצור ציוד מגן לחיילים.

ייצור מסכות גז ראשונות בפס ייצור ידני של נשים בעורף, צרפת 1915. מתוך: Les Voyageurs du Temps

l'événementiel Historique toutes époques.

les applique contre le nez et la bouche avec un mouchoir". In P. Gaujac, "Les Appareils de Protection Français .Contre le Chlore, Avril-Août 1915," *Militaria Magazine*, juillet 2003, 216
Régis Maucolot, Pierre Labrude, and Arnaud Lejaille, *La Guerre des Gaz, 1914-1918: Les Pharmaciens dans*⁵
l'action (Paris: Édition du Brevail, 2016), 20
⁶ שם, 47.

לצד יצרני הציוד הצבאי השתתפו בפיתוח מסכות הגז גם רוקחים, בהסתמך על נתונים שנאספו מחיילים שנפגעו. הפיתוח העיד יותר מכול על הצורך האקוטי למצוא אריגים ועדשות יעילים בפני מתקפת גז. החיפוש הקדחתני אחר חומרים כאלה לא עמד בקצב לוחמת הגז, ולא תרם לחוויית השימוש של "השעיר" במסכות. מודלים שונים ומשונים של מסכות מיגון מפני גזים רעילים הופצו בקרב החיילים, וצילומי "שעירים" במראה זר ומנוכר העידו יותר מכול על אובייקט שעורר רגשות דחייה.

בתחילת מאי התרחשו באיפר התקפות חדשות בגז כלור, ואמצעי המיגון שיוצרו בחיפזון מחומרי הגלם הזמינים לא הניבו את התוצאות הרצויות בהגנה על הנשימה והתגלו כלא יעילים – בין אם כי הם לא היו ספוגים דיים בתמיסה מנטרלת בשל בחירה שגויה של טקסטיל שאינו סופח, ובין אם משום שרוב הדגמים הראשונים שנשלחו לא היו עשויים מבד עמיד למים. מסכות מלבד חייבו את "השעירים" ללחוץ את הבד בחוזקה על הפנים, לעיתים קרובות הרצועות שנקשרו סביב הראש נקרעו, וכשנוצר מחסור ברצועות אלסטיות – הן הוחלפו ברצועות מתחרה. גם ההגנה על העיניים הייתה מאתגרת, מאחר שהעדשות היו עשויות תחילה מגומי, והעיניות מג'לטין – חומרים לא קשיחים שגרמו להתפרקות העדשות.⁷

למרות זאת, הקשיים בייצור לא נדונו בפרלמנט ובישיבות פתוחות, בדומה לנושאים הקשורים להגנה לאומית או כאלה שעלולים לחשוף חולשות פוליטיות לאויב. החלטות הממשלה הוצגו ב-7 במאי 1915 על ידי שר האוצר, אלכסנדר ריבו (Ribot), שהודיע כי הממשלה תבקש להצביע על אספקת מסכות מיגון למשך שלושה חודשים (douzièmes provisoires) ב-1 ביוני. הייתה זו דרך להבטיח שהפרלמנט יתכנס בספטמבר כדי להצביע על האספקה לרבעון האחרון של השנה. וכך, אלתור היה הכלל במהלך החודשיים הבאים שלאחר 22 באפריל. בדוח שכתב ד"ר קלינג לוועדה ללוחמה הכימית בנושא אמצעי מיגון ב-25 במאי 1915,⁸ הוא התעקש כי יש לצייד את כלל ה"שעירים" במחסומי פה או ברדסים. יתרה מכך, הוא הבחין ש"השעירים" חלקו ביניהם את הציוד, וציין במיוחד שמחסום הפה שעשוי מגאזה צריך להיות רחב יותר ועשוי מבד איכותי וספוגי. הוא המליץ על שימוש בבד הפלאנל. מייד לאחר פרסום הדוח, החל שירות הבריאות בייצור מהיר של מחסומי פה מסדינים ושמיכות ישנות.

כניסת לוחמת הגז למשחק המלחמתי הצריכה חיפוש אחר דרכי התמודדות עם חומרים חדשים שלא היו מוכרים לצבא ולמערכת השירותים הרפואיים בחזית הבית. החיילים עצמם נאלצו לשאת באחריות להכנת

⁷ שם, 46.

⁸ שם, 26.

ציוד מגן לעצמם, ולשם כך הוקמו סדנאות באחריות נושאי האלונקות של הצבא (Groupes Brancardiers Divisionnaire – GBD). אולם התוצאה שהתקבלה הייתה אלתורים ניסיוניים, חלקם יעילים באופן יחסי ואחרים חסרי תועלת לחלוטין.⁹ המודלים הרבים של מסכות הגז שפותחו בשנת 1915 בלבד העידו על תרבות האלתור בצבא וברפואה הצבאית. על פי עדויות וסיפורים אישיים, הלינו "השעירים" לא אחת על ההשתנות המתמדת באופי הלחימה ובציוד – על פי האומדן, שיעור השינוי במסכות עלה פי שישים בין השנים 1914 ו-1918.¹⁰ בהתאם לכך הואץ גם קצב השינוי בחזותו של "השעיר", וגופו הפיזי הפך לכלי פוליטי – אובייקט המשתנה באופן תמידי בתנאי מלחמה משתנים.¹¹

הפיתוח המואץ של המסכות יצר שינוי תודעתי עמוק ביחס לחפצי מלחמה בקרב ה"שעירים", שהיה בהם די כדי לערער על תפיסות של גבריות וכוח. קריקטורות המגחיכות את מראה המסכה הציגו את הסלידה של החיילים ממנה. מסכת הגז, שהייתה אחת מהמצאותיה הבולטות של המלחמה הגדולה, מילאה תפקיד דרמטי במלחמת הטרור המודרנית שפתחה את המלחמה. לצילומים שהתפרסמו בעיתונים ולקריקטורות מעיתוני החפירות הייתה השפעה מכריעה על מערכה אסטרטגית זו ועל המורל הצבאי, בייחוד לנוכח הכאוס שנוצר בפיתוחן.

השינוי התמידי בעיצוב המסכות, במיוחד בשנת 1915, הקשה על ההסתגלות והמציאות בשטח. "מייד התחלתי לדאוג לחיילים המתנסים במודלים העדכניים ביותר של המסכות שהועמדו לרשותם, וביקשתי לקבוע את מידת יעילותן",¹² כתב קלינג בבוקר ה-19 באוקטובר 1915, לאחר שנקלע בעצמו להתקפת גז

⁹ Inventaire des Procès-Verbaux de la Commission Senatoriale de l'Armée, Archives du Sénat: 69S 53
¹⁰ Michel Goya, *La Chair et l'acier: L'invention de la Guerre Moderne (1914-1918)* (Paris: Tallandier, 2004), 280
¹¹ גויה פיתח את גישתו בהסתמך על שתי נקודות מבט משלימות: התפתחות טכניקות הייצור במאמץ המלחמתי, ותמורות בטקטיקה הצבאית לנוכח השתנות תנאי הלחימה. בספרו הוא הדגיש את ערך החדשנות בזמן המלחמה, והראה כיצד הצבא הצרפתי, שנעקף באופן קבוע על ידי הצבא הגרמני אשר נחשב לאיב חדשני יותר, הצליח לעמוד בקצב השינוי החל משנת 1917.
¹² Anne-Claire Déré, "Maurice Javillier et Gabriel Bertrand: Deux Chimistes Pastoriers dans l'Institut en Guerre," dans *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une science de guerre 1914/1939*, eds. David Aubin, and Patrice Bret (Paris: Noesis, 2003), 74-83

נוספת של הגרמנים על חיילי הארמיות הרביעית והחמישית. הוא עקב בדאגה אחר ציוד המיגון שנשלח לחיילים, וקבע:

בדיקה אישית שביצעתי והתבוננות בתנועות הגברים שהסתובבו בתעלות הוכיחו לי שקשה מאוד, בזמן תקיפה, להתאים את המסכות כמו שצריך. אפילו בהתאמה נכונה, הוא [הגז] פוגע במידה ניכרת בנשימה ו[המסכות] אינן שמישות לאדם שזז במהירות תוך כדי עבודה כבדה.¹³

עיתוני החפירות הציגו את התהליך האמביוולנטי בויתור על דמותו הגברית של "השעיר", לנוכח מודלים רבים של מסכות שיוצרו בניסיון לעדכן את יעילותן. בה בעת שנעשו ניסיונות לשמר את דמותו במסכה המסורבלת, אשר באו לידי ביטוי בשיח שביטא את חשיבות המסכה, עלה גם שיח של סלידה כלפי חפץ שמכסה את הפנים השעירות והזהות המוכרת, ואף מקשה על הנשימה ועל הלחימה. החייל מרסל אטב (Eteve) תיאר את התסכול מהשינויים החוזרים ונשנים במסכות:

אתמול קיבלתי מסכת G.G.A (שק מבד על הפנים עם עדשות עבות ועכורות) חדשה: כמה מודלים מהסדרה? אני כבר לא זוכר. אבל הדבר מובן לחלוטין: עוטה את המסכה בשנייה, מהדק היטב, מרכיב את המשקפיים אוטומטית, והמשקפיים האלה הם מחומר מיוחד שהערפל לא נצמד אליו, מה שמאפשר לראות בבהירות כל הזמן.¹⁴

הייתה זו תחילתה של לוחמת הגזים, והחוויה כונתה בשם המאיים *Le parfum du diable* – בושם השטן. הפחד והיראה מפני נשק חדיש זה היו מוקד להתנצחויות ודיונים רבים באשר לאופן שבו ראוי להגן על החיילים. עיתונות החפירות השתעשעה עם כניסתן של מסכות הגז בקריקטורות שביטאו פחד, אידאולוגיה גברית ופטריוטיות של "השעירים" במגוון איורים. החשיבה התהליכית ששירות הבריאות ניסה לייצר הציבה ריבוי פתרונות ואלתור תוך כדי יצירה פעילה של ידע. אלתור שיטתי זה פעל בתחום הפרקטי של הלחימה והיה דינמי בנקודות המפנה של ההתקפות שאפיינו את שנת 1915. עם זאת, מודלים שונים של מסכות היו מקור לחרדות ומתחים אצל "השעירים", והמשיכו לדבוק בשונות שלהם – מעטפות ראש מרובעות ועדשות כהות, או מחסומי פה שגדלו לממדים לא סבירים ביחס לפנים והוכיחו את תפקידם המורכב של היצרנים בעת הלחימה.

¹³ שם.

¹⁴ Marcel Eteve, *Lettres d'un combattant (Août 1914–Juillet 1916)* (Paris: Hachette, 1917), 267

הפתרונות החלופיים שהוצעו כדי להגן מפני הגזים הרעילים היו מקור לפחד ואימה אצל "השעירים". כפי שסיכם חייל אלמוני את פחדיו העמוקים מפני איכות המסכה:

כששכבתי שם תהיתי אם מסכת הגז שלי תגן עליי [...] מצבעו של ענן גז הרעל הזה הנישא עלינו נראה היה כי מדובר בתערובת חזקה מאוד [...] כל המחשבות הללו התרוצצו במוחי כשאני שוכב שם ומחכה שהגז יעבור מעלינו. האם המסכה שלי תתגלה כטובה או שאמות מוות נורא ביותר.¹⁵

תחבושות הגאזה שהושרו בתמיסת סודה ובנוזל קושר-כלור היו דגם מסכת הגז הראשון שחולק ל"שעירים" ביוני 1915. אמצעי המיגון הראשוניים היו מגוחכים במראם ולא יעילים. אבל פרי (Ferry) תיאר את הקושי במכתבו מ-11 באוגוסט 1915:

לפתע עיני מעקצצות: גז. גברים עוצרים, נופלים, מתעטשים, מקיאים. הבלקלווה שלי לא מעשית, יש לי רק זוג עדשות, הזיעה מערפלת אותן, אני הולך בערפל, דוחף ודוחף את הגברים, מטלית רטובה במים על הפה שלי, ומשהו כמו בחילה קלה. איזו דרך מצחיקה לנהל מלחמה!¹⁶

נוסח עיצובי פרימיטיבי זה הציג חפץ מאיים, מרתיע וחסר אסתטיקה, ולא פעם התייחסו אליו החיילים בציניות וכינו אותה בזלזול *Museau de cochon*, "חוטם חזיר" ("*Groin De Porc*"), ואף בשמות הומוריסטיים יותר – *où se fourrer le nez* ("היכן לדחוף את האף"). חששם העיד יותר מכול על תחושת הדחייה שחשו כלפי המסכה, כפי שביטא זאת אנרי ברבוז (Barbusse):

לפניכם צרור כבד של צמר גפן ירוק המסתחרר ומתנדנד מעל האזור המופצץ, ומתפזר לכל הכיוונים. נגיעת הצבע השונה מובחנת בציוור ומושכת תשומת לב, ופנינו כמו אסירים בכלובים פונים לכיוון הנפץ המבעית – זה כנראה גז מחניק. בואו נכין את שקי הפנים שלנו! – חזירים! – אלה שיטות ממש לא הוגנות.¹⁷

¹⁵ Richard Adamson, *All for Nothing* (Self-published, 1987), 42

¹⁶ Abel Ferry, *Carnets secrets 1914–1918* (Paris: Grasset, 1915), 370

¹⁷ "Voici fuser et se balancer sur la zone bombardée un lourd paquet d'ouate verte qui se délaie en tous sens. Cette touche de couleur nettement disparate dans le tableau attire l'attention, et toutes nos faces de prisonniers encagés se tournent vers le hideux éclatement. - C'est des gaz asphyxiants, probable. Préparons nos sacs à figure Les cochons! Ca, c'est vraiment des moyens déloyaux, dit Farfadet." Henri Barbusse, "Le Fou," *Journal d'un Escouade* (Paris: Ligarán, 1915), 290

צילום של "שעירים" במסכות פנים המכונות *Museaux de cochon*. מתוך: *La Musee de la Grande Guerre de Meaux*.

ייצוגיה הוויזואליים של המסכה מעלים תמונה של חוסר אונים אל מול ההתקדמות בפיתוח הלוחמה הכימית של האויב. בתחילת חודש יוני 1915 פרסם היומון *Le Figaro* ידיעה שמטרתה להרגיע, אשר היטיבה לתאר את הלך הרוח של פחד ותיעוב באותם ימים:

מעבדת רוברט וקריר (Robert et Carrière) שנושאת בכל כך הרבה חידושים שהעניקו לחיילים שלנו את השירותים הגדולים ביותר [...] יצרה זה עתה מסכה נגד גזים חונקים, שהאפקטיביות המושלמת שלה נצפתה, ואשר תחליף באופן יציב את הדגמים המאולתרים, המשורטטים, שהיו בשימוש עד כה.¹⁸

¹⁸ "Le Laboratoire Robert et Carrière, à qui sont dues tant d'innovations qui ont rendu les plus grands services à nos soldats (iode en ampoules-pinceaux, pharmacies du soldat, aliments en tubes, etc.), vient de créer contre les gaz asphyxiants un masque, dont on a pu constater la parfaite efficacité, et qui remplacera avantageusement les modèles improvisés, un peu sommaires, employés jusqu'à présent." *Le Figaro*, du 1er Juin 1915.

דגמי המסכות הראשונים היו שנויים במחלוקת אצל "השעירים", והם העלו תסכול בקרבם. לא פעם הופנתה אצבע מאשימה כלפי אותם אמצעים ניסיוניים של מסכות גז, שגרמו לאי-נוחות רבה: "העיניים צורבות יותר ויותר. לא ניתן לראות דבר עם העדשות, וגם לא לנשום עם המסכה";¹⁹ כתב קפטן דלברט (Delvert) ביומנו. ושארל נורדמן (Nordman) תיאר את החוויה הקשה:

המסכה הכהה הזו, היא כמו חתימה הניתנת לזיהוי מידי של פגז הנפץ שלנו. אני מתנצל על הפרטים המקאבריים האלה; יכולתי לתת עוד רבים נוספים כדי לגרום לצמרמורת, אך לא לכולם יש את יכולת ההסתגלות המהירה למצב הנורא בשדה הקרב.²⁰

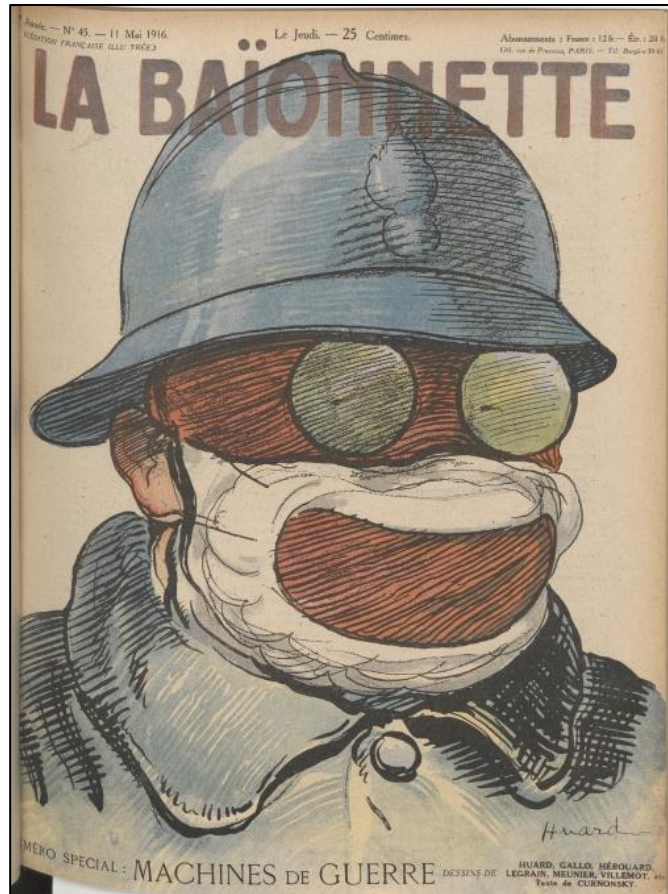
בסתיו 1915 הגביר הצבא הצרפתי את ייצור הדגם הסטנדרטי של מסכת הגז, פתרונות נגד לוחמת הגז המשתנה עודכנו ללא הרף, ודגמים חדשים המשיכו להתפתח.²¹

עיתוני החפירות, מצידם, הציגו את מסכת הגז לא כאמצעי הגנה אלא כחפץ נלעג. כך למשל, גיליון ה-11 במאי 1916 של העיתון *La Bionnette* הקדיש בהתרסה את המהדורה להמצאות התעשייתיות של המלחמה, ובשערו בחר להציג קריקטורה של "שעיר" שפניו מכוסים במסכה, פיו ואפו סגורים ברפידה הכבדה – הבלקלווה, שפתיו חתומות כביכול בזמם ועיניו מכוסות בעדשות כבדות. הציור מעלים את פני החייל לחלוטין, ומציגם כלא-אנושיים. הכיתוב מתחת לתמונה, "מכונות מלחמה", מעיד על כך שמתחת לכל ההמצאות הטכנולוגיות מסתתר פחד קיומי מצמית.

¹⁹ Capitaine Delvert, *Histoire d'une compagnie – Main de massiges – Verdun, Novembre 1915-Juin 1916, Journal de Marche* (Paris: Berger-Levrault, 1918), 46

²⁰ Charles Nordmann, *A coups de Canon, notes d'un combattant* (Paris: Perrin, 1917), 23

²¹ מאז המתקפה הכימית באיפר, באפריל 1915, התפתחה תחרות לייצור גזים רעילים נוספים כגון פוסגן וחרדל. הצלחת הגז נמדדה במשך הזמן שבו הוא אפשר להרוג אדם. פוסגן, שמקורו בפסולת תעשייתית, היה קטלני יותר מהכלור, מכיוון שהוא הכניע חיילים ברבע מהזמן שנדרש לכלור: 41 שניות לעומת 240 שניות. במקביל לפיתוח הגזים הרעילים, שופרו ועודכנו גם מסכות הגז כדי שיוכלו לעמוד מול החומרים החדשים. כדי להשיג את האויב הגרמני, מהירות פיתוח מסכת גז עמדה עתה בראש סדר העדיפויות של הצבא הצרפתי, וכך גם הצורך למצוא פתרון טכני ותעשייתי כדי לספק את המסכות בזמן קצר ובייצור המוני לשימוש כלל הצבא.

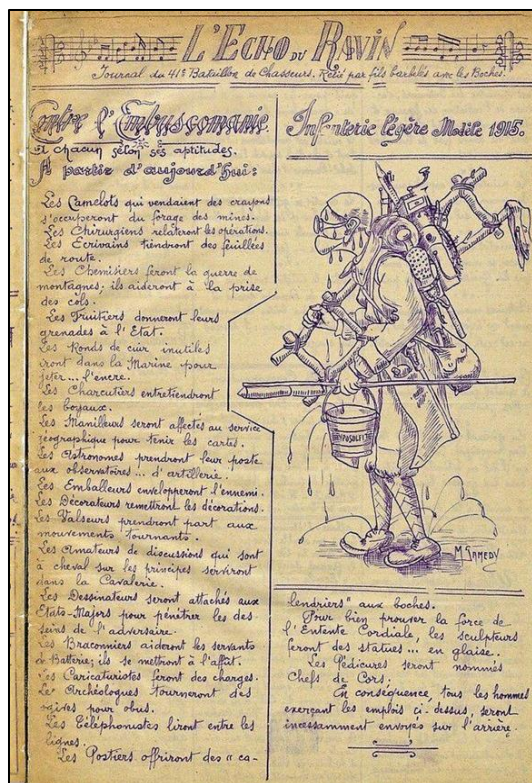

שער *La Baïonnette* ועליו קריקטורה של "שעיר" בפנים מכוסות במסכה, 11 במאי 1916. מתוך: Gallica
Bibliothèque nationale de France.

"השעירים" הביעו את תסכולם אל מול אי-הוודאות בשדה הקרב, מחוסר היכולת לדמיין מה תהיה שיטת הלוחמה האלימה הבאה שתאיים על חייהם וכיצד יוכלו לה, ונוכח הניסיונות השונים לייצר אמצעי מיגון לא ברורים ביעילותם אל מול התקפות הגז. מסכת הגז לא הייתה הגורם היחיד לטינה שרחשו החיילים לממסד הצבאי – תרמו לכך בין היתר גם אורכה של המלחמה, חוסר הידע בטיפול בנפגעי הגז ושינועם השערורייתי לתחנות הטיפול; אך היא הייתה סממן לניהול בעייתי של המאמץ למצוא פתרון אחיד להגנת ה"שעירים".

ביטוי כואב לכך מצוי בקריקטורה שפורסמה בעיתון החפירות *L'Echo du Ravin* ב-1915. "חייל חי"ר דגם 1915", נכתב מעל הקריקטורה, אלא שהקריקטורה כלל אינה משעשעת – אלא מציגה את הייאוש מהאמצעים החדשים שהמלחמה הביאה איתה, ושהחייל נאלץ לשאת. אגלי זיעה נוטפים ממנו, המסכה חוסמת את פיו והעדשות מקשות על ראייתו. וכדי להוסיף על הבושה, הוא אוחז בידו דלי שעליו כתוב "היפוסולפיט" (חומר ניגוד לכלור). הקריקטורה מבקרת את מכלול הציווד המסורבל שנושא "השעיר" על גופו

ושלכאורה מגן עליו מפני איומי הלוחמה המודרנית, ואת הממסד הרפואי הצבאי שלא נותן מענה יעיל לאיום שמציב כלי הנשק הקטלני.

"חייל חי"ר דגם 1915", קריקטורה מתוך *L'ECHO du Ravin*, 1915.

פחד ותיעוב: תפיסת "השעיר" את דמותו המשתנה

"המדע הפך את הגבורה לבלתי אפשרית", קונן רולנד דורג'לה (Dorgelès) על הפער שבין לוחמת הגז לבין שדה הקרב המסורתי.²² חוסר היכולת לחזות את סוג הגז וקטלניותו היו עניין מבעית עבור "השעירים", והיחס למסכת הגז היה שונה מכיוון שהוא העיד על התנסותם הכואבת במוצר מודרני ומנוכר בלחימה. על אף הניסיון לשמור באדיקות על הדימוי שדבק ב"שעירים", לוחמת הגז עיצבה את דמותם מחדש. קריקטורה שפורסמה בעיתון החפירות *L'Écho des marmites* ב-1917 הציגה סוגים שונים של "השעיר" על פי סגנון השיער שעל פניו, ונראה שגם שלוש שנים לאחר פרוץ הלחימה, עיתון החפירות ביקש להזכיר לחיילים את הדמות המוכרת, גאוותה של הרפובליקה השלישית, ואת השם "צבא העם" (*La Nation Armée*) – מונח שמקורו במהפכה

²² Roland Dorgelès, *Les croix de bois* (Paris: édition Albin Michel, 2002 [1919]), 24

הצרפתית, המבטא אומה אשר חמושה בגברים מסוקסים ששיער פניהם מייצג אותם. לדימוי "השעיר" היה אפוא תפקיד מרכזי בבניית זהותם של הלוחמים הצרפתים, והוא הבדיל אותם מחיילים אחרים.

איום הנשק החדש על יכולתם לנשום, משטור המראה השעיר והפגיעה בדמותם בשל המראה הנלעג של חיילים במסכת הגז חילצו מהלוחמים מגוון התייחסויות והערות, שמהן ניתן ללמוד על יחסם הדואלי והאמביוולנטי למסכה. מחד גיסא היא סייעה להם להימנע מפגיעה בנשימה, אך מאידך גיסא, ההתגוננות מפני הפגיעה הכימית הייתה פסיבית, חובה בלתי נעימה שפגעה בדימוי הפיזי החזק של "השעיר", שנאלץ בתוך כך אף להסתיר את מראהו הייחודי. בהתנסותם היום-יומית החומרית נתפסה המסכה כחפץ המאיים על זהותם המגדרית. ביטוי נוסף ללעג ולביקורת על המראה הופיע בקריקטורה שפורסמה ב-1915 בעיתון החפירות *Le Journal* תחת הכותרת Bochonneries²³: המאייר לועג לגרמנים שעוטים מסכות גז נגד הגזים הרעילים שפיתחו הם עצמם. הגרמנים מוצגים בעמידה שפופה ואילו ה"שעירים" עומדים מולם זקופים, גיבורים ללא מסכה, ומגחכים עליהם: "בכל זאת, זה מתאים לך מאוד" – רמז למראה הבזוי של המסכה שעוטה האויב.

"שעירים" מגחכים על חיילים גרמנים במסכות גז. מתוך: G. Pavis, "Bochonneries", *Le Journal*, 16 juin, Gallica (BnF), 1915.

²³ כינוי גנאי שהדביקו ה"שעירים" לחיילים הגרמנים בעיתוני החפירות. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, העיתונות הצרפתית פיתחה שיח אנטי-גרמני נגד חיילי האויב, שהתבסס בעיקר על הטמעה של המונח Boches – סלנג לברברים, צמאי דם. לאורך המלחמה הגדולה הגרמנים תוארו כ"ברברים מפלצתיים" (barbares monstrueux), לרוב תוך השוואה לאטילה ההוני – מלך ההונים משנת 434, ששלט במשך 19 שנים על האימפריה ההונית, אשר גבולותיה נמתחו מנהר הריין עד לים הכספי ומנהר הדנובה ועד לידם הבלטי. דמותו מוזכרת בסיפורי עם רבים כהתגלמות הרוע והאכזריות.

המרכיבים העיקריים של זהותם החזותית של "השעירים" נלקחו מהם, והמסכות הסתירו את הסממן המוכר של גבריותם הלוחמת, ולעיתים אף אילצו אותם להיפרד מסממן חשוב בייחודם.²⁴ זקנם גולח מכיוון שהוא מנע ממסכת הגז להיצמד לפנים. "מחר נתגלח בחינם", נכתב באירוניה – ביטוי צרפתי להבטחות שאין כוונה לקיימן, וייתכן שהדבר מרמז לכך שמסכות הגז אינן אמינות. ז'ורז' ולואה (Valois) תיאר כיצד חויבו החיילים להסתפר: "'השעיר' חייב להסתפר כמו האזרח, אומנם מסיבות צבאיות: זקנו, משום שהוא מונע ממסכת הגז שלו להידבק לפניו".²⁵ הצלת חייהם של "השעירים" מאימת הגז חייבה ויתור כואב על שיערם – מקור גאוותם כלוחמי חיל הרגלים בחפירות. ולואה ביטא את הדואליות בחוויית מסכת הגז ששימשה תזכורת עמומה לדמות החייל הגיבור שהלכה ונעלמה, וביטוי טכנולוגי להבטחות הצבא. הוא הצר על הויתור על הזקן, סמל דמותו של "השעיר", אך הביע הסכמה לשימוש במסכה בכל זאת:

הבה נודה כי חיילים מכל הזרועות רוחשים כבוד לכלי הנשק שלהם ולחלקים מסוימים של הציוד שלהם. מסכות גז. סיבה: חובה? איום בעונש? – לא, בכלל לא. פשוט: אינטרס עצמי. כל חייל רואה את כלי הנשק שלו כהגנות אישיות, שלא יהיה זה נבון לנטוש אותן [...] הקסדה היא ההגנה על ראשו, והמסכה, ההגנה על היותו הכול.²⁶

בניגוד לולואה, דורג'לה הביע את הלך הרוח של החיילים כלפי גורמי הממסד הצבאי והרפואי בפיתוח מסכות הגז בשנות המלחמה מאז אפריל 1915:

ואז, מרומים על ידי גאונותו הנתעבת [הגז], צעירים ימהרו להקריב עצמם באותו להט כמו אבותיהם, ומאוכזבים עד ייאוש, הם ימותו בתורם על מצע של בוץ קר, דמעתם האחרונה מוסתרת על ידי מסכת הגז.²⁷

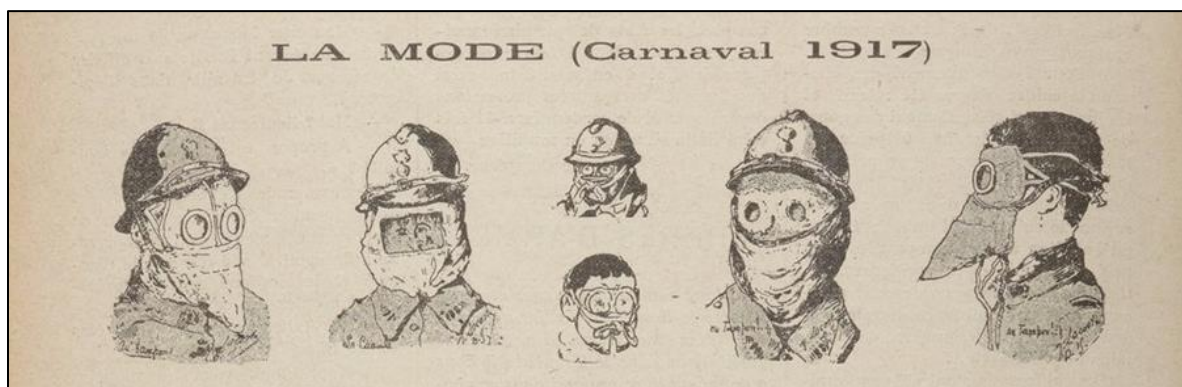
²⁴ Emmanuelle Cronier, "Chapter 10: The Hairy," in *History of the hair*, ed. Marie-France Auzépy (Paris: Belin, 2017), 261–282. הכינוי ה"שעיר" התפתח במהלך הקמפינים הצבאיים של נפוליאון, ושימש שם תואר לחיילים אמיצים. בסוף המאה התשע-עשרה הוא התפשט בצריפים של אזור פריז ומזרח צרפת, וככל הנראה ששימש לרוב לתיאור חייל "Bonhomme", ממוצא נורמנדי – אם כי הכינויים הללו השתנו מיחידה ליחידה בהתאם למחוז שממנו הגיעו החיילים.

²⁵ Georges Valois, *Le Cheval de Troie: Réflexions sur la Philosophie et sur la Conduite de la Guerre* (Paris: Nouvelle Librairie Nationale, 1918), 34.

²⁶ שם, 27.

²⁷ שם.

לדימוי "השעיר" היה אפוא תפקיד מרכזי בבניית זהות הלוחמים הצרפתים. זהות זו עשתה שימוש חוזר בסטריאוטיפים הקשורים למיתולוגיה גברית שלמה,²⁸ שמאפייניה ההרואיים התעצמו כדי להדגיש את המעלות המוסריות אשר יובילו בתקווה אל הניצחון. בה בעת, הזקן הפך לסמל להתנגשות בין המסורת למודרניות. "השעירים" במסכות הגז נאלצו לוותר על שיער הפנים שלהם, מיסכו את פניהם והסתירו אותם ברפידות עבות ובעדשות כהות. דימויים הגברי המסורתי נדחק, והמסכות נראו כחידושים מדעיים שאיימו להותיר את העבר הרחק מאחור. הקריקטורות מעיתוני החפירות שיקפו גם הם את החרדה הזו, ושימשו ביטוי ויזואלי לתחושות הפחד שפשטה בקרב "השעירים" מפני חפצים חדשים שהלחימה אילצה אותם לעטות: "למרבה הצער, הולכים לתת לנו קסדה!" כתב והוסיף, "כבר יש לנו מסכה ומשקפיים, לא, לא, לא הייתי בנוי למלחמה שכזו. אני רואה את עצמי טוב מאוד בדמות פרש, זקיף צרפתי או מוסקטר אפור".²⁹

איורים של "שעירים" במודלים השונים של מסכות הגז. מתוך: *Le Filon, mai Gallica (BnF), 1917*.

הופעתם החיצונית של "השעירים" נותרה מרכיב מרכזי בזהות הלוחמים במלחמה, והגדרת זהותם הגברית הלוחמת מילאה תפקיד מרכזי בתפיסתם העצמית. מסכת הגז שכיסתה את פניהם הגבריות השעירות הפחיתה את ערכם העצמי של הלוחמים אל מול לוחמת הגז. נושאים שונים מחיי היום-יום של "השעירים" חזרו על עצמם בעיתוני החפירות, ואופנה הייתה נושא שהוצג באופן אירוני במיוחד: המעבר ממכנסיים אדומים למדים בכחול *bleu horizon* התקבל בגיחוך, והדגמים המוזרים של מסכת הגז תוארו באופן נלעג במיוחד, אף שהמסכה הוצגה לקוראים כחידוש מדעי מודרני. הדבר קיבל ביטוי בוטה במאי 1917 בעיתון החפירות *Le Filon*,

²⁸ ה"שעיר", החייל הפשוט, נתפס במלחמה הגדולה כדמות מיתולוגית של כל הלוחמים גיבורי האומה המגינים עליה ועל ערכיה הלאומיים. לאחר אינספור ימים בתוך החפירות רווחה הדעה כי ה"שעירים" אימצו מראה ופרקטיקות ייחודיים – לכלוך, שיער פרוע, ובאופן כללי מראה לא אסתטי. המונח *Poilu*, ששימש לפני 1914 בסלנג הצבאי לתיאור גבריות ואומץ, השתנה במהלך המלחמה. המלחמה נתפסה כפעילות גברית שיכולה להעניק לגברים את זהותם, והיעדר היכולת להיראות ולתפקד כ"לוחמים" החליש את דימוי ה"שעיר". הדיון הבלתי פוסק על המסכות מעיד על השינויים בתפיסת הזהות הגברית הצבאית, ועל הקשר שבין שינויים אלה להיותן של המסכות תופעה טכנולוגית חדשה ומעוררת תסכול.

²⁹ Dorgéles, *Les Croix de Bois*, 297.

שהציג תיאור ציני ונלעג במיוחד של מגוון מסכות גז תחת הכותרת "אופנה, קרנבל" – ובכך ביטא את כוחה של המסכה כפריט אופנה צבאי שבכוחו לשלול את זהותם של ה"שעירים". הדבר ניכר אף יותר בציורים של חיילים במסכות גז שונות, ומראה הדמות השונה והזרה שעולה מהם. החידוש המדעי יצר אצל הקוראים תחושת ניכור וניתוק, ואולי אף הדהד את תחושת ה"שעירים" עצמם.

מסכת הגז עוצבה עבור החייל הלוחם, ומאפייניה הטכנולוגיים הראשוניים הגדירו את יחסו האמביוולנטי של "השעיר" אליה. אומנם היא הייתה חפץ שיוצר בעבור גברים והפך לחלק בלתי נפרד מצויד הלוחם, כך שאפשר היה לשייכה לפרקטיקה גברית, אך ה"שעירים" לא הזדהו עימה. המסכות קיבלו ביטוי בעיתונות ויצרו עולם שלם של חוויות ותחושות שליוו את ה"שעירים" בהתמודדותם מול הגז הקטלני.

צילומים של "שעירים" עם חידושי המלחמה הטכנולוגיים. מתוך: *La Press De France*, 23 Juillet, Gallica (BnF), 1915.

תחת כותרת חגיגית הציג העיתון *La Press de France* ביולי 1915 את "החפצים החדשים של מלחמה מודרנית". הכותב תיאר ושיבח את חידושי המלחמה שפותחו עבור החיילים. לצד מכשיר הקשר הוצגה תמונה של חייל במסכת גז, ולצידה נכתב: "השיטות הגרמניות זיכו אותו ['השעיר'] בתלבושת חדשה: קסדת פלדה, משקפי מגן ממוסגרים בגומי, ומסכה מצוידת בחומרים נגד גז מחניק".³⁰ המצאת מסכת הגז מתוארת כאן כ"זכייה" בתוך מה שמכונה "מלחמה מודרנית". ניתן אף לזהות את ההתלהבות מהכללתו של אובייקט חדש בצויד

³⁰ *La press de France*, 23 Juillet, 1915, 2

החיילים. "השעיר" עומד כשהוא אוחז כידון, על ראשו קסדת "האדריאן" החדשה שהופצה באותו קיץ, ועל אף חום הקיץ – גופו חנוט במדים ובמעיל כבד וחגורת בנדרולה עוטפת את מותניו, שבתוכה מאופסנים כדורי הרובה. עיניו העטויות בעדשות כהות ופיו החסום בפד הבלקלווה, דגם מסכת הגז הראשונה, מעידים על השתנות דמותו של הלוחם בעל כורחו.

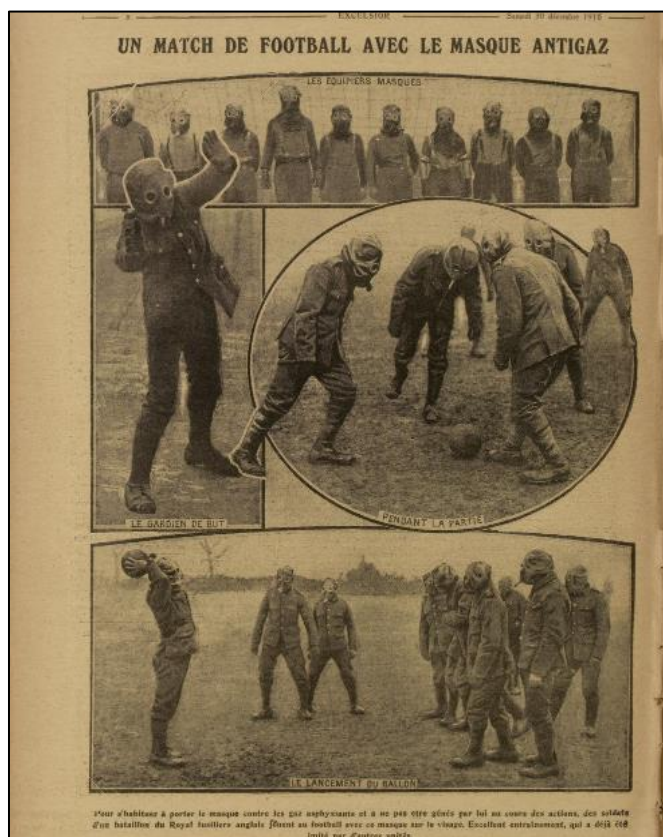
עם זאת, שירות הבריאות של הצבא לא הדביק בייצור המסכות את קצב ייצור הגזים. על פי הערכות, 190,000 טון של גזים כימיים יוצרו למטרות צבאיות במהלך המלחמה הגדולה, בהם 94,000 טון כלור ו-73,000 טון פוסגן, מתוכם 99,000 טון יוצרו בגרמניה. להיעדר ההלימה בין פיתוח כלי מלחמת החורמה לבין פיתוח אמצעי התגוננות מפניה התלווה כשל ממסדי. מתוך "ההיסטוריה המאוירת של השימושים במסכה", שהציג עיתון החפירות *Sans Tabac!* ב-8 בספטמבר 1916,³¹ מתקבלת תמונה מסקרנת על האופן שבו תפסו ה"שעירים" את תכיפותו של ייצור מסכות הגז, בין אם מרפידות הגאזה ספוגות הנוזלים שחולקו להם ב-1915, או הדגמים המרובים האחרים שפותחו בזה אחר זה. ביטוי לכך ניתן למצוא בצילומי תעמולה שהנפיק הצבא הצרפתי כחלק מהמדיניות הלאומית לעודד מחקר מדעי ותעשייתי. העיתונים הגדולים דנו באותה תקופה בהרחבה בשינויים שחוו החיילים בלוחמה הטכנולוגית. כך, למשל, נחשפה בדצמבר 1916 ביומן *Excelsior* מבוכתם של ה"שעירים" ממראה המסכה. חששם של ה"שעירים" השתלב בלעג כלפי השימוש במסכת הגז, והללו תורגמו לייצוגים הוויזואליים של מסכת הגז בעיתונות הצרפתית. הייצוגים שיקפו את הפחד והאימה מפני מסכה לא נוחה שמכסה את איברי הנשימה ומאיימת על החיילים בחנק, ואת הלעג הגלום במראה הזר שהודבק לדמות "השעיר". תחת התמונה הוסיפו עורכי העיתון:

כדי להתרגל לחבוש את המסכה נגד גזים מחניקים ולא להתבייש ממנה במהלך הפעולות, חיילי גדוד חיל הרגלים המלכותי משחקים כדורגל עם מסכת גז על הפנים. הכשרה מצוינת, שכבר חיילי יחידות אחרות מחקים אותה.

דברים אלה הדגישו את המבוכה שחשו החיילים כשעטו את המסכה, ואת ניסיונם לאמצה באמצעות משחק כדורגל – אשר סייע לנרמל את הופעתם בפעולות יום-יומיות אהובות. מראה החיילים האנגלים במסכות גז המחיש ל"שעירים" כיצד אלה הצליחו להטמיע את האובייקט החדש במציאות המלחמה. ה"שעירים" חששו

³¹ *Sans Tabac!* שימש כיומן חפירות מודפס שנוהל ביד חברי גדוד חיל הרגלים ה-66 ששירתו בארטואה, ורדן ומארן. העיתון יצא לאור פעם או פעמיים בחודש, וכלל שירים, סיפורים ועדויות חיילים בחזית. העיתון גיבש קהילת לוחמים שנותרה מאוחדת גם לאחר שביתת הנשק.

מדמותם הנלעגת שניבטה מעל דפי המגזינים והעיתונים הפופולריים, אשר פרסמו תמונות חיילים במסכות גז, וניסו לעצב תודעה ויזואלית חיובית עליהן במהלך המלחמה.

חיילים אנגלים משחקים כדורגל במסכות גז. מתוך: *Excelsior*, décembre 1916, Gallica BnF

הפער בין ייצוג דמות "השעיר" ההרואית לבין האופן שבו תפסו את עצמם הלוחמים במראה מסכת הגז מקבל ייצוג בקריקטורה מאת לואי מורה (Morin) שפורסמה ב-*L'illustration* ב-3 במרץ 1917. בקריקטורה הוצגו שני "שעירים" במסכות, ומתחתיה כתוב בבדיחות: "אם אלוהים ייתן לנו חיים, טומי הזקן שלי, נצטרך לשמור על המסכות שלנו ל-Quat'z-Arts".³² החיילים מגחכים על המראה של שניהם במסכות הגז השונות, ובכך מתמודדים עם אימוץ המראה החדש והזר שמזכיר להם בעיקר התמודדות עם מגפות עבר.³³ הפער הזה בין

³² הנשף *Le Bal des Quat'z'Arts*, שהתקיים לראשונה ב-1892, תופס מקום מיוחד בכרוניקה הארוכה של נשפים ומסיבות פריזאיות של המאה העשרים. הגישה אל הנשף הייתה פרטית, והוא בלט כאירוע ייחודי בעיצובו, באופיו הפנטסטי ובחופש הביטוי שלו. תלבושות הרקדנים המחופשים בסצנות מרהיבות היו מחזה יצירתי וייחודי. הנשף המשיך להתקיים עד 1966.

³³ התקופה שבין המאות הארבע-עשרה לשמונה-עשרה התאפיינה במגפות שונות שזעזעו את אירופה. לתפיסת הרופאים באותה תקופה, ההדבקה התפשטה דרך הפה והאף. שארל דה לורמה (de Lorme), הרופא הראשון של המלך לואי ה-13, ייצר ב-1619 מסכה עם מקור ושני חורים המאפשרים נשימה. המסכות דמויות הציפורים הללו היו יוצאות דופן במיוחד: רופאי המגפה עטו משקפי מגן ומסכה מוארכת באורך של כעשרה ס"מ, מלאה בעשבי תיבול ובושם. מסכה זו נקשרה במיוחד לתקופת מגפת המוות השחור במאה השבע-עשרה, אז רופאים עטו מסכות מקור, כפפות עור ומעילים ארוכים בניסיון להדוף את המחלה.

"העולם הישן" ל"עולם החדש" היה מקור לפחד וגיחוך, וביטוי בקריקטורה מרמז על התמודדותם של ה"שעירים" עם פני הלוחם המוסוות. הניסיון לשמור על הומור בזמן הלחימה, שעה שהחיים בחפירות מעוררים פחד, מציג את הלעג שרחשו החיילים כלפי המראה החדש, ואת תקוותם שיוכלו לחזור לביתם בעורף ולחגוג את המסכה באחד הימים באירוע פנטסטי – בדומה לנשף ה-Quat'z'Arts.

קריקטורה של שני 'שעירים' במסכות גז. מתוך: Louis Mourin, *Masques Tragiques*, 1917 Gallica BnF

"כך אנו עשויים להיראות מחר"

האופטימיות שרווחה עם פיתוח המסכות במענה לחוויית המלחמה המודרנית האלימה הציגה סתירה בין הביטחון שניסו להעביר לציבור לבין תמונות שחשפו חיילים אשר נפגעו מהגז הרעיל. מדדי הצלחתן של מסכות הגז בשטח השתקפו בדוחות צבאיים, בעיתונות, בקריקטורות ובחלופות המכתבים. באופן מפתיע, ולמרות הרתיעה מלוחמת הגז, הצליחה המסכה להדהים ולהצחיק את הציבור הרחב הודות לעבודת הקריקטוריסטים בשנים 1918-1919. ייצוגי מסכות הגז המשיכו לכבד בצרפת גם בשלהי המלחמה, ואף כי יעילותה המפוקפקת הרתיעה את העורף, הפחד נותר מתחת לפני השטח. המסכות היו יותר מאשר זיכרון, והטראומה של ה"שעירים" ממסכות הגז הייתה עדיין נוכחת מאוד.

יתר על כן, השימוש במסכות והעיסוק בהן בתקשורת המשיכו גם אחרי המלחמה, ובעיקר עם פרוץ השפעת הספרדית. ההמלצה על השימוש במסכה נגד השפעת הדהדה בעיתונים היומיים באוקטובר 1918, פחות מחודש לפני שביתת הנשק, בתקופה שבה גזים מחניקים עדיין היוו איום על החיילים. בשנת 1919 המליצה האקדמיה לרפואה לחבוש מסכה או רעלה נגד השפעת,³⁴ וכך קושרה המסכה לזיכרונות קולקטיביים מסויטים של מלחמה ומגפות כאחד. כתביהם המדעיים של הרופאים, מאמרים, איורים וקריקטורות שפורסמו בעיתונים מאפשרים לשחזר את המנגנונים המורכבים, הגלויים והסמויים מן העין, של המאמץ לקדם את עטיית המסכה ושל ייצוגיה בעת המגפה.

עם סיום המלחמה הועתקו המסכות משדה הקרב והרפואה הצבאית אל החברה האזרחית בכללותה, וההמלצה הרפואית הייתה להשתמש בהן כמגן מפני המגפה. אך הפחד ששרר בעורף מפני תקיפות הגז במהלך המלחמה, התפשטות השפעת הספרדית לקראת סופה והתמודדות עם מחלת השחפת, יצרו יחסים דואליים של הציבור עם אובייקט שהתפתח בימי המלחמה כמענה לאיום ממשי. מגפת השפעת הספרדית חשפה את קוצר ידה של הרפואה, חרף התקווה שרווחה באותם ימים כי המדע יבטיח התמודדות יעילה עם מחלות אפידמיות ויביאו למיגור המגפות כליל.³⁵ בהמשך לכך, החשש מפני מסכות, אשר רווח במאה התשע-עשרה, התבסס שוב במהלך המגפה. על כן, אף כי המסכות עברו תהליך של ביות לטובת האזרחים, הללו סירבו לקבלן.

כמו בזירה הצבאית, גם בזירה האזרחית העיתונות מילאה תפקיד בתעמולה על התאמתן או אי-התאמתן של המסכות למגפות השפעת, בעיקר בין השנים 1918 עד 1929. חלק מהעיתונים, כמו *Le Matin* ו-*La Liberté*, העניקו את תמיכתם לאקדמיה לרפואה, חידדו את פסיקתה בדבר עטיית המסכות, והסבירו את נחיצותן בתוספת עצות רפואיות. כך לדוגמה, *Le Petit Parisien* התייחס באותם ימים בהרחבה לכל טענה נגד השימוש במסכת הגז למניעת הידבקות בשפעת, וקבע את נחיצותה:

המסקנה האחרונה שקיבלה האקדמיה לרפואה בנוגע להצעת דוקטור בזנסון (Bezançon), הדוגלת בחבישת מסכות, למניעת התפשטות השפעת אינה מחדשת דבר. [...] אולם, האם זה

³⁴ Docteur François Helme, "Defendons-nous contre la grippe," *Le Journal*, 27 octobre 1919, BnF
³⁵ גיא ביינר, "גילוייה מחדש של מגפת השפעת הגדולה," **זמנים** 113, מס' 5 (חורף 2011): 4-13.

יהיה מסובך מדי לענוד על הפה והאף כמה תחבושות כפולות המוחזקות על ידי מסגרת מתכת, בדיוק כמו שמרכיבים משקפיים?³⁶

עם זאת, בעיתונים פורסמו גם קריקטורות שלעגו למראה המסכה וערערו על חשיבותה, ומאמרים שלעגו ל"צו האופנה" החדש, הטילו ספק ביעילות המסכה וציינו את מראה הבזוי. מסכת הגז סימלה את הפחד שפשט בעורף בזמן המגפה, ודגמים שקובעו בזיכרון הקולקטיבי – כגון מסכת ה"גאג" וה"בלקלווה" – נתפסו בדמיון הציבורי ככלי דיכוי או כמכשיר עינויים. יותר מכול ביטאה המסכה היעדר אסתטיקה, כפי שעלה מדבריו של רופא אנונימי, שהצר על העובדה כי הרופאים ממליצים על עטיית "בלקלווה" וראה בכך "אירוניה מקאברית בכיבושי הציוויליזציה".³⁷

האזרחים בצרפת עצמם, על אף הטפות המוסר וההמלצות הברורות של האקדמיה לרפואה, בזו למסכה ודחו את השימוש בה – זאת בניגוד לאימוצה בימי המגפה במדינות אחרות, כמו אנגליה. ביטוי לכך עלה במאמר בעיתון *L'Heure*, שביקר את הפריזאים במהלך הגל השני של השפעת הספרדית, שנחשב קטלני במיוחד:

באנגליה אימצו את מסכת הנשימה כדי למנוע הידבקות. למה שלא נעשה זאת בצרפת? [...] הפקולטה לרפואה אימצה, אבל לא הציבור – הציבור, למען האמת, מאוד קל דעת, וחושש להיות מגוחך, מעדיף לתת לעצמו להתנקש בידי גורמים מיקרוביולוגיים. מתעטשים בחשמליות, באוטובוסים ובתחתית! בלונדון עוטים אותה, ורואים בשכונות העמוסות ביותר נשים חולפות, חיילים, אזרחים רציניים המוגנים על ידי המסכה – שאינה מונעת דיבור.³⁸

אדישות הציבור הדהדה גם במאמר תחת הכותרת "בריאות קודם, נכון?" שפורסם בדף הראשי של המגזין *Ca et là, Le Gaulois* בפברואר 1919, בניסיונו לשכנע את תושבי פריז לעטות מסכה: "האם הפריזאים שלנו ייקחו דוגמה מעבר לתעלה? [...] האם בני פריז יסכימו לשנות את חזותם כדי להציל את הסימפונות שלהם? אני חושש שהם לא יאהבו את המסכה הזו." האדישות נותרה כשהייתה, והעדויות הרבות בדבר חוסר ההתאמה

³⁶ *Le Petit Parisien*, 27 octobre, 1918

³⁷ Lazarille, "La Cagoule," *L'heure*, October 31, 1918

³⁸ *L'Heure*, 26 février, 1919

של עטיית המסכה לאופנה הפריזאית היו אתגר קשה לגורמי הרפואה. ניכר שהנושא הבריאותי עבר מהמדור הרפואי לכרוניקות "קלות דעת", שעה שהצרפתים המשיכו להתרחק מהמסכה.

קריקטורה של "שעיר" מתבונן במשפחה שעוטה מסכות גז. מתוך: Louis Mourin, *Masques Tragiques, Le Rire*, 1917. Gallica BnF

אף כי מסכת הגז חדרה לעורף הצרפתי בימי המגפה בממדים קטנים מאוד, היא הצליחה לעורר מתחים רבים, משום שכניסתה למרחב העירוני טשטשה את הגבולות בין החזית לעורף – שלא רצה להתמודד עם הפיכת העיר לאזור מלחמה. הדבר ניכר בקריקטורה שפורסמה ב-*Le Rire* כשבוע לפני הפסקת האש, בעת שהשפעת הספרדית כבר השתוללה ברחבי אירופה. הקריקטורה מציגה חייל "שעיר", מקטרת בפיו, מתבונן בזוג עם ילדתם עטויי מסכה ושואל אותם בחרדה: "אלוהים, אתם הולכים לחזית?" "לא, לקולנוע", הם משיבים לו. החרדה שמעלה הקריקטורה ממשיכה להדהד אף בעצם האזכור של בית הקולנוע, שכן היה זה מקום בעל סיכויי הדבקה גבוהים. כך המשיכו מסכות הגז, שתחילה איימו על זהותם של ה"שעירים", לעורר מתחים גם כשביתו ועברו לעורף – בעיקר בעבור אלה שביקשו להשאיר את המלחמה מאחור. מסכת הגז הצליחה לעורר כעס בקרב הפריזאים בכך שהיא העלתה זיכרונות של פנים וזהויות זרות לאורך ארבע שנות המלחמה. הביות

האזרחי שלה בתום המלחמה הנכיח את רתיעת הפריזאים מהיעדר האסתטיקה שפוגע בחזותם, והחזות האופנתית ניצחה את הפחד מפני הידבקות בשפעת הספרדית.

קריקטורה הנושאת את הכותרת: "ככה אנו עשויים להראות מחר... מסכות נגד השפעת". מקור: *L'Écho de*
.Paris, 17 février 1919, p. 1. Gallica BnF

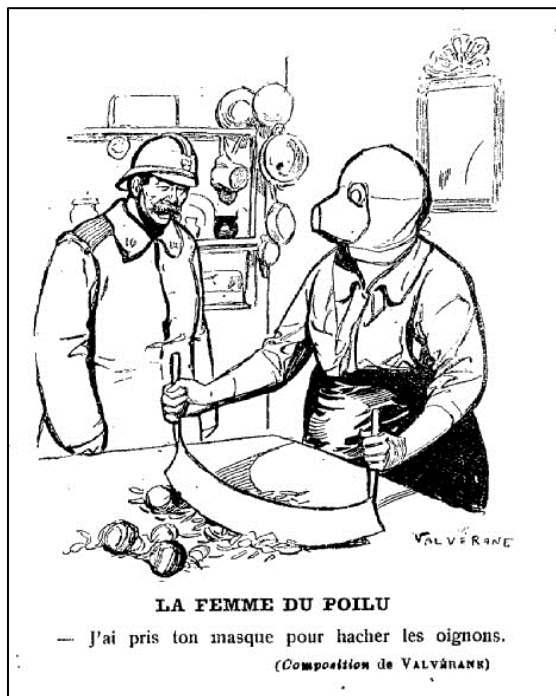
ביטוי נוסף לאופן הנלעג שבו התקבלה מסכת הגז בחברה האזרחית עלה בניסיונות של חלק מהעיתונים לשכנע את האוכלוסייה בדבר הצורך לעטות אותה. ה-*Évènement*, למשל, הפציר בקוראים להקשיב לקול ההיגיון מתוך הבנה שמסכת הגז אינה אופנתית דיה עבור תושבי פריז:

הו! לא מסכת ברזל! אפילו לא מסכת הגז של החיילים שלנו, בלקלווה אסתטית כמו שהיא לא נוחה. אני לא רואה את נוסעי המטרו מכוסים "חוטמי חזיר". [...] האם לפריזאים שלנו אין כבר את צעיף התחרה שלהם? אפילו לא יהיה צורך להרחיב את השימוש בו לשני המינים, המין המכוער והמזוקן מסתפק ברצועת סנטר.³⁹

העיתונות ההומוריסטית ביקשה להראות כיצד נשים הפכו את המסכה לחפץ שימושי בחיי הבית, שעה שגברים המשיכו לחוות את טראומת לוחמת הגז ונמנעו משימוש בה. איורים שונים הציגו תגובות מורכבות לרעש שעוררו ההתרעות על גז בחפירות, לריחות או לעצם אזכור המילה "גז". אם כן, להתקבלותה של מסכת הגז בציבור היו גם היבטים מגדריים, ולעיתים נראה שהנשים התעלמו מהטראומה שחוו בני זוגן במהלך הלחימה או מזערו אותה. קריקטורה הנושאת את הכותרת "אשת ה'שעיר'" הציגה אישה עטויה במסכת גז במטבח,

³⁹ Maurice de Waleffe, "Prenons garde à la grippe," *L'Évènement*, 14 octobre 1919

בעודה פונה לבעלה ההמום ואומרת לו שלקחה את מסכת הגז שלו כדי לחתוך את הבצלים. החברה הצרפתית ביקשה להדחיק את זכר לוחמת הגז, והעדיפה להדיר את המסכות מהשיח המרכזי על המלחמה; והיחס למסכות הגז, שעברו תהליך ביות בסיום המלחמה, משקף היטב את הכמיהה הזו.

קריקטורה הנושאת את הכותרת: "אשת הישעיר". מתוך: Gallica BnF, 5 novembre 1916. *Le Pêle Mêle*.

המראה הנלעג של המסכות, אשר מגולם בניגוד ובפער ביחס אליהן, הופנה בעיקר כלפי תפיסת המציאות של החברה בכללותה. הסתירה בין ההתקדמות המופלאה של המדע והרפואה לבין מכונת המלחמה התבטאה בניסיון להכיל את מסכות הגז ומסכות הפנים בתרבות, ולהתמודד עם הפחד באמצעות נרמול האובייקטים הללו כחלק מהקיום. לאור זאת, עיתוני התקופה ביקרו לא פעם את החברה הצרפתית על כך שאינה מאמצת הרגלים חדשים: "למה שלא נעשה את זה בצרפת?" קרא ד"ר נטר (Netter) מעל דפי העיתון *L'Heure*, וביקר את הצרפתים על הימנעותם משימוש במסכות שעה שהשפעת הספרדית השתוללה ברחבי העולם ואיימה בעיקר על חיי הצעירים. אולם הסטיגמות שקיבלו מסכות הגז בשדה הקרב ובעורף הספיקו כדי להרחיק ולהדחיקן מהזירה הציבורית על אף החשש מפני המגפה.

סיכום

מלחמת העולם הראשונה, המלחמה הגדולה, נחשבה למלחמה שבה השתנו תפיסות הרומנטיקה והגבורה לגבי הלחימה ותפיסות הגבריות של חיילים. הכמיהה לשדה הקרב הייתה אומנם חזקה, וחיילים רבים דיברו

על המלחמה בפתוס מובהק – אולם מסכת הגז שכיסתה את פניהם הגבריות של הלוחמים הצרפתיים מילאה תפקיד חשוב בשיח הזה. המראה הנלעג של המסכות בא לידי ביטוי בעיתונות החפירות ובימונים, אשר גילמו את האיום שעלה מהצורך לעטות המסכה – איום שביטא את תפיסת המציאות של החברה בכללותה. למעשה, מסכת הגז נועדה להציל את ה"שעירים" וביטלה את דימוי שדה הקרב הרומנטיים. המקור ללעג זה הוא בתרבות האסתטית של החברה הצרפתית, שנקלעה לתקופה של שינויים מהירים אשר איימו על הסדר החברתי הטוב במסורת, באופנה, ברפואה וכמובן בצבא.

התמונות, האיורים והקריקטורות שהופיעו בעיתונים היומיים ובעיתוני החפירות במהלך המלחמה משמשים כעדויות היסטוריות להשפעתה של מסכת הגז על דימוי הגברי של "השעיר". מסכת הגז נתפסה כאובייקט לחימה בלתי סביר במודלים הרבים שחולקו, ותכונה הלקוי עורר לעג וביקורת על התנהלות הצבא. עם זאת, לנוכח ההתפתחות האלימה בלחימה, נדרשו ה"שעירים" לאמץ ולהטמיע אובייקטים חדשים כשנכנסו למלחמה, והפער בין המציאות שהכירו קודם לכן לבין המציאות החדשה עורר שינוי בתפיסתם את עצמם כלוחמי הרפובליקה השלישית. חוויות "השעירים" בחפירות מעוררות עניין לגבי ההשפעות על התנהגותם במלחמה, כפי שעולה מסיפורים אישיים, כתבות בעיתונים, קריקטורות ועדויות של חיילים, שהלינו לא אחת על ההשתנות המתמדת באופי הלחימה ובציוד. מסכת הגז הקשתה על מופעים של גבריות, אך נחשבה גם כמופע וביטוי "חדיש" להתקדמות הטכנולוגיה. מופעיה בעיתונות הציגו את הפער בין תופעה טכנולוגית תרבותית לכלי שסימל מלחמה וטרור. הפער בייצוג מסכות הגז כציוד המגן על ה"שעירים" בחזית ביטא תופעה תרבותית של החברה הצרפתית כולה, שמיאנה להכיל את המסכות בשגרת חייה ולהתמודד באמצעותה עם הפחד מהמגפה. החשש כי בעת שלום יאלצו האזרחים לעטות מסכות הובע בהתעקשות הנחרצת של החברה להתנער מהוראה זו.

לסיכום, מאמר זה ביקש לבחון את השפעת מסכת הגז על דמותו הגברית של "השעיר", ולהראות כיצד חזותו במסכה מחקה את הדמות המוכרת והאהובה של הלוחם הצרפתי. בשל המסכה, החיילים נאלצו לוותר על סממנים גבריים מהותיים בהופעתם, וכיסוי פניהם מנע מהם ללחום בדרך שהכירו. כך טשטשה מסכת הגז את דמותו של הלוחם, והדגישה את השינוי שהביאה עימה הלוחמה המודרנית. המראה הנלעג של החיילים במסכות הצטייר שוב ושוב כהוויה נחותה של גבריות לוחמת. העדויות על היחס למסכה שהשאירו אחריהם החיילים והאזרחים הצרפתים מלמדות על תחושותיהם לנוכח השינויים, ועל האופן שבו מיסוך הפנים

והפגיעה במאפיינים התרבותיים המוכרים השפיע על הזהות הגברית בצרפת במהלך המלחמה הגדולה ואחריה.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Delvert, Capitaine. *Histoire d'une compagnie – Main de massiges – Verdun, novembre 1915-juin 1916, Journal de Marche*. Paris: Berger-Levrault, 1918.

Dorgelès, Roland. *Les Croix de bois*. Paris: édition Albin Michel, 1919.

Eteve, Marcel. *Lettres d'un combattant: août 1914-juillet 1916*. Paris: Hachette, 1917.

Inventaire des Procès-Verbaux de la Commission Senatoriale de l'Armée, Archives du Sénat: 69S 53.

כתבות מעיתונים

Excelsior, décembre 1916.

Gaujac, P. "Les Appareils de Protection Français Contre le Chlore, Avril-Août 1915." *Militaria Magazine* (juillet 2003): 216.

L'Écho de Paris, 17 février 1919.

La press de France, 23 juillet, 1915.

Lazarille, "La Cagoule," *L'heure*, 31 octobre, 1918.

Le Figaro, 1er juin 1915.

Le Pêle Mêlé, 5 novembre 1916.

Le Petit Parisien, 27 octobre, 1918.

L'Heure, 26 Fevrier 1919

L'Illustration, 3 mars, 1917.

Maurice de Waleffe, "Prenons garde à la grippe," *L'Évènement*, 14 octobre 1919.

Sans Tabac!, 8 septembre, 1916.

מקורות ראשוניים אחרים שנדפסו

Barbusse, Henri. *Le Fou, Journal d'un Escouade*. Paris: Ligaran, 1915.

Ferry, Abel. *Carnets secrets 1914–1918*. Paris: Grasset, 1915.

Nordmann, Charles. *A coups de Canon, notes d'un combattant*. Paris: Perrin, 1917.

Valois, Georges. *Le cheval de Troie. Réflexions sur la philosophie et sur la conduite de la guerre*. Paris: Nouvelle Librairie Nationale, 1918.

מקורות משניים

ביינר, גיא. "גילוייה מחדש של מגפת השפעת הגדולה." **זמנים** 113, מס' 5 (חורף 2011): 4–13.

Adamson, Richard. *All For Nothing*. Self-published, 1987.

Auzépy, Marie-France. *History of the hair*. Paris: Belin, "Alpha", 2017.

Bloch, Paul. "La guerre Chimique." *Revue militaire française* 21, (1926) 21: 19–47.

Cronier, Emmanuelle. "Chapter 10: The Hairy." In *History of the hair*, edited by Marie-France Auzépy, 261–282. Paris: Belin, "Alpha," 2017.

Déré, Anne-Claire. "Maurice Javillier et Gabriel Bertrand: Deux Chimistes Pastoriens dans l'Institut en Guerre." Indans *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une science de*

guerre 1914–1939, edited by David Aubin and Patrice Bret, *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une Science de Guerre 1914/1939*. Paris: Noesis, 2003.

Goya, Michel. *La Chair et l'acier: L'invention de la Guerre Modern. (1914–1918)*. Paris: Tallandier, 2004.

Haber, Ludwig F. *The Poisonous Cloud: Chemical Warfare in the First World War*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Hogg, Ivan. *Gas*. New York: Ballantine Books, 1975.

Lepick, Olivier. *La Grande Guerre chimique 1914–1918*. Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

----- "France's Political and Military Reaction in the Aftermath of the First German Chemical Offensive in April 1915: The Road to Retaliation in Kind." In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, edited by Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz, and Martin Wolf, 69–77. Berlin: Springer, 2017.

Maucolot, Régis, Labrude, Pierre, and Lejaille, Arnaud. *La Guerre des Gaz, 1914–1918: Les Pharmaciens dans l'action*. Paris: Édition du Brevail, 2016.

Moore, William. *Gas Attack: Chemical Warfare 1915–18 and Afterwards*. London: Hippocrene Books, 1987.

בין שני קווים: גורלה ההפכפך של הרכבת בסין של המאה התשע-עשרה | גליה לביא

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה החלו רכבות לנוע במרחבי סין. כניסתן, על שלל ההקשרים המלווים אותן – טכנולוגיים, תרבותיים, פוליטיים, חברתיים ועוד – לא הייתה פשוטה כלל ועיקר. שני קווי הרכבת הראשונים, שהיו קצרים במיוחד, הוקמו בלי שיוזמיהם ביקשו את אישור החצר הקיסרית, אך גורלם היה שונה לחלוטין: הקו הראשון, שהוקם בשנת 1876, נרכש על ידי השלטון הקיסרי לאחר כשנה של פעילות ופורק לגורמיו; הקו השני, שהוקם בשנת 1881, הפך לקבוע ואף הורחב בהמשך. כיצד ומדוע הצליח הקו השני להפוך לקבוע, שעה שקודמו פורק? ומה, אם בכלל, היה חלקו של הניסיון בהקמת קו הרכבת הראשון בתהליך, שהוביל להקמת קו הרכבת השני? מחקר זה בוחן את שני הקווים כמקרי בוחן לקליטה ולדחייה של טכנולוגיות מערביות בסין, בתקופה שבה ביקשה הקיסרות "חיזוק עצמי" עם דגש טכנולוגי מחד גיסא, והתנגדה לטכנולוגיות מסוימות, כמו רכבות, מאידך גיסא.

מבוא

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, שלהי שלטון שושלת צ'ינג (1644–1912), ובאחור של כחצי מאה לעומת אירופה, החלו רכבות ראשונות לנוע בסין. כניסתן לסין, על שלל ההקשרים המלווים אותן – טכנולוגיים, תרבותיים, פוליטיים, חברתיים ועוד – לא הייתה פשוטה כלל ועיקר. ראשיתה בשני קווי רכבת קצרים, שסיפורם החריג משקף את הבעייתיות והמורכבות של כניסת טכנולוגיה חדשה לסין באותה העת. הקו הראשון, שהוקם ב-1876 ופעל במשך כשנה, היה באורך ארבעה-עשר קילומטרים ונע בין העיר שאנגחאי (Shanghai) לעיירה ו-סונג (Wusong). חמש שנים מאוחר יותר, בשנת 1881, הוקם הקו השני – באורך של אחד-עשר קילומטרים, שנע בין העיירה טאנג-שאן (Tangshan) ממזרח לבירה בייג'ינג (Beijing) ועד לכפר שו-גה (Xugezhuang). שני הקווים הוקמו מבלי שיוזמיהם ביקשו את אישור החצר הקיסרית; אך שעה שהקו הראשון נרכש על ידי השלטון הקיסרי ופורק לגורמיו, הקו השני הפך לקבוע ואף הורחב בהמשך. מחקר זה בוחן את הקמתם של שני הקווים, את הקשרים ביניהם ואת הסיבות להבדל בגורלם.

היסטוריונים של סין דנו רבות בסוגיית האימוץ של טכנולוגיות מערביות בסין במאה התשע-עשרה. רבים מהם יצאו מהנחת המוצא לפיה השלטון בסין נכשל במשימה זו, לאור הפסדיה של שושלת צ'ינג בשתי מלחמות האופיום (1839–1842, 1856–1860), במלחמת סין-צרפת (1884–1885) ובמלחמת סין-יפן (1894–1895). למעשה, כבר מראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה הבינו גנרלים ופקידים בכירים של השושלת כי הטכנולוגיה הצבאית של סין נחותה משמעותית מזו המערבית, ועל כן הם החלו לפעול ל"חיזוק

עצמי" באמצעות שדרוג היכולות הצבאיות, ובמיוחד ספינות קיטור ואמצעי לחימה מתקדמים. במסגרת פעילות זו הוקמו ארסנלים ומספנות, הובאו ויוצרו מנועי קיטור, והוקמו בתי ספר ללימוד מדע מערבי.²

אך למרות פעילות ענפה זו, הנרטיב המחקרי העיקרי במאה העשרים ראה בכישלון צי שושלת צ'ינג במלחמה מול יפן הוכחה לכישלונה של "תנועת החיזוק העצמי", שהייתה אחראית להקמת צי הקיטור המתקדם. יתרה מכך, הנרטיב המחקרי אף קבע כי לא מדובר רק בכישלון נקודתי במלחמה, אלא בכישלון של השושלת לאמץ טכנולוגיות מערביות בכלל, בין אם בשל מגבלות כלכליות או בשל התנגדות השלטון לאמץ טכנולוגיות אלו על רקע של שמרנות תרבותית.³ עם זאת, מחקרים עדכניים ערערו על "נרטיב הכישלון" וגרסו שהכישלון במלחמות נגד צרפת ויפן אינו מעיד על כישלון ה"תנועה" כולה – אלא נובע מקשיים ניהוליים ושחיתות שהתגברה בשנים האחרונות לפעילותה. מחקרים אלו הדגישו את הצלחות ה"תנועה" בהקמת ארסנלים, בניית ספינות והתקדמויות טכנולוגיות אחרות במגזרים שאינם צבאיים, כגון חקלאות, וטענו כי גם אם הצלחות אלו לא הניבו תוצאה סופית רצויה בדמות ניצחון במלחמה – בכל זאת אין לבטלן.⁴

לעומת הערעור על "נרטיב הכישלון" בסוגיית הטכנולוגיות הצבאיות, בשיח המחקרי על אודות קליטת טכנולוגיית הרכבת ממשיך נרטיב זה להיות דומיננטי גם כיום, והוא רואה בפירוק קו הרכבת שאנגחאי-ו-סונג עדות להתנגדות השלטון הקיסרי לאמץ את הטכנולוגיה הזו. היסטוריונים של סין הציעו סיבות אפשריות להחלטת פקידי השושלת לפרק את קו הרכבת לחלקיו, בהן סיבות תרבותיות, דתיות ואידאולוגיות; חשש מפני פגיעה בתעסוקת המקומיים; ומחסור בידע ובמוסדות פיננסיים מתאימים שיאפשרו לאסוף ולהעביר סכומים בהיקף גבוה לפרויקטים כמו רכבות.⁵ חלק מהחוקרים טענו שהסיבה העיקרית להחלטת השלטון בסין לפרק

¹ הארסנלים היו מפעלים לייצור נשק מערבי. הם העסיקו יועצים זרים כדי לתרגם טקסטים מערביים רלוונטיים ולפקח על פעולות הייצור. בחלק מהארסנלים גם הוקמו בתי ספר ללימוד מדע מערבי ומקצועות טכניים. ראו: Benjamin A. Elman, *A Cultural History of Modern Science in China* (Cambridge and London: Harvard University Press, 2009), 158–197.

² מחקרים העניקו לפעילות את הכינוי "תנועת החיזוק העצמי", אף שלא הייתה זו פעילות מתואמת וממוסדת. להסבר מפורט על פעילות ה"תנועה" ראו: Benjamin A. Elman, *On Their Own Terms: Science in China, 1550–1900* (Cambridge: Harvard University Press, 2005), Ch. 10.

³ לכמה מחקרים בולטים בנושא זה, ראו: Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2000); David S. Landes, "Why Europe and the West? Why Not China?" *Journal of Economic Perspectives* 20, no. 2 (2006): 3–22; Justin Yifu Lin, "The Needham Puzzle: Why the Industrial Revolution Did Not Originate in China," *Economic Development and Cultural Change* 43, no. 2 (1995): 269.

⁴ ראו, למשל: Junyu Shao, "Chinese Learning for Fundamental Structure, Western Learning for Practical Use?: The Development of Late Nineteenth Century Chinese Steam Navy Revisited" (PhD Diss., King's College, 2015).

⁵ למשל, ראו: Arthur Lewis Rosenbaum, "China's First Railway: The Imperial Railways of North China 1880–1911" (PhD Diss., Yale University, 1972), 10–11; Ralph William Huenemann, *The Dragon and the Iron Horse: The*

את קו הרכבת, שהוקם על ידי חברה בריטית, לא הייתה התנגדות לטכנולוגיה עצמה, אלא ניסיון לרסן את הזרים ולמנוע מהם קבלת זכויות נוספות מעבר לתוספת נמלי הסחר והקמת אזורי מגורים עם זכויות מיוחדות – שאותם כבר קיבלו במסגרת הסכמי מלחמות האופיום.⁶ במילים אחרות, בזמן שהשלטון פעל לאמץ טכנולוגיות מערביות כגון ספינות קיטור, שבעיניו יכלו לסייע לחזק את סין, הוא התנגד לאימוץ טכנולוגיית הרכבת, שבעיניו הייתה עלולה לספק לזרים דריסת רגל גדולה יותר במדינה.⁷

בהשוואה לקודמו, קו הרכבת משאנחאי (Shanghai) לוו-סונג שפורק עד מהרה, קו הרכבת מטאנג-שאן לכפר שו-גה זכה לתשומת לב מחקרית מועטה. אומנם קו זה נתקל בקשיים בעת סלילתו, אך הוא זכה להצלחה עם הפעלתו, בעיקר בזכות שלושה שחקנים מרכזיים שהיו אחראים להקמה: המהנדס הבריטי קלוד ויליאם קינדר (Claude William Kinder, 1852–1936), הקומפרדור הסיני טאנג טינג-שו (Tang Tingshu, 1832–) וליאנג-ג'אנג (Li Hongzhang, 1823–1901).⁸ השילוב בין מהנדס בריטי, איש עסקים סיני ממולח ופקיד סיני בכיר אפשר להתגבר על המכשולים שבדרך, אף שדרך פעולתם דמתה רבות לאופן שבו הוקם קו הרכבת הראשון.¹⁰

אף כי מחקרים קודמים הניחו תשתית טובה להבנת סיפוריהם של שני קווי הרכבת הראשונים בסין ושל הלך הרוחות בקרב פקידי השלטון הקיסרי בנושא טכנולוגיית הרכבת, החוקרים התייחסו לכל קו כאל מקרה העומד בזכות עצמו, ולא דנו בהמשכיות שבין שניהם. לפיכך, מספר שאלות נותרו עדיין ללא מענה. למשל: מה, אם בכלל, היה הקשר בין הקווים? האם ניתן לראות ביניהם המשכיות, למרות פירוקו של הקו

Economics of Railroads in China 1876–1937 (Cambridge: Harvard University Press, 1984), 60; Elisabeth Koll, *Railroads and the Transformation of China* (Cambridge and London: Harvard University Press, 2019), 19–52; Hsien-Chun Wang, "Merchants, Mandarins, and the Railway: Institutional Failure and the Wusong Railway, 1874–1877," *International Journal of Asian Studies* 12, no. 1 (2015): 31–53.

⁶ למשל, ראו: Blair C. Currie, "The Woosung Railroad (1872–1877)," *Papers on China* (Harvard University) 20 (1966): 49–85; David Pong, "Confucian Patriotism and the Destruction of the Woosung Railway, 1877," *Modern Asian Studies* 7, no. 4 (1973): 647–676; Sandra Sturdevant, "Imperialism, Sovereignty, and Self-Strengthening: A Reassessment of the 1870s," in *Reform in Nineteenth-Century China*, ed. Paul A. Cohen and John E. Schrecker (Cambridge: East Asian Research Center, Harvard University, 1976), 65.

⁷ באופן דומה, השלטון הקיסרי הגביל את תנועתן של ספינות קיטור זרות לנמלי ההסדר ולאורך החוף בלבד, ומנע את כניסתן לנהרות.

⁸ הקומפרדור היה המנהל הסיני של חברה זרה בסין. הוא היה אחראי על העובדים הסינים ותיווך בין הזרים לרשויות ולסוחרים המקומיים. למידע נוסף על הקומפרדורים ופעילותם, ראו: Yen-p'ing Hao, *The Comprador in Nineteenth Century China: Bridge between East and West* (Cambridge and London: Harvard University Press, 1970).

⁹ לי הונג-ג'אנג היה המזכיר הכללי והמושל של פרובינציות ג'ילי (אזור הבירה בייג'ינג), הוגואנג (מרכז סין, פרובינציות הוביי והונאן) וליאנג-גואנג (דרום סין, כולל האי הונג קונג). הוא היה מעורב רבות בקשרי החוץ של שושלת צ'ינג.

¹⁰ Ellsworth C. Carlson, *The Kaiping Mines 1877–1912*, 2nd ed. (Cambridge: East Asian Research Center Harvard University, 1971).

הראשון? מדוע הצליחה קליטת טכנולוגיית הרכבת בקו השני, אף שהיא נדחתה בקו הראשון? מחקר זה מציג את שני הקווים בראייה השוואתית, כמקרי בוחן לקליטתן ולדחייתן של טכנולוגיות מערביות בסין – בתקופה שבה ביקשה הקיסרות "חיזוק עצמי" עם דגש טכנולוגי מחד גיסא, והתנגדה לטכנולוגיות מסוימות, כמו רכבות, מאידך גיסא.

מאמר זה מציג את סיפור הקמת שני קווי הרכבת הראשונים בסין, את ההבדלים בין הקו השני שהפך לקבוע לבין קודמו שלא שרד, ואת הקשרים בין שני הקווים – בהם כוח האדם, ציוד וגורמים אחרים שלקחו חלק בהקמתם או בפעולתם. בתוך כך נדונות במחקר השאלות הבאות: כיצד הצליח הקו השני להפוך לקבוע, שעה שקודמו פורק? ומה, אם בכלל, הייתה תרומתו של קו הרכבת הראשון לידע של גורמים שונים בסין, ממשלתיים או פרטיים, על רכבות, אשר אפשר הקמה של קו רכבת נוסף שנים ספורות לאחר מכן? אבקש לטעון כי אף שהקו הראשון פורק, ניתן להצביע על המשכיות מסוימת ומעבר של ידע מתהליך הקמתו לתהליך הקמת הקו השני, וכי לאותו ידע היה תפקיד מכריע בהצלחת הקו השני.

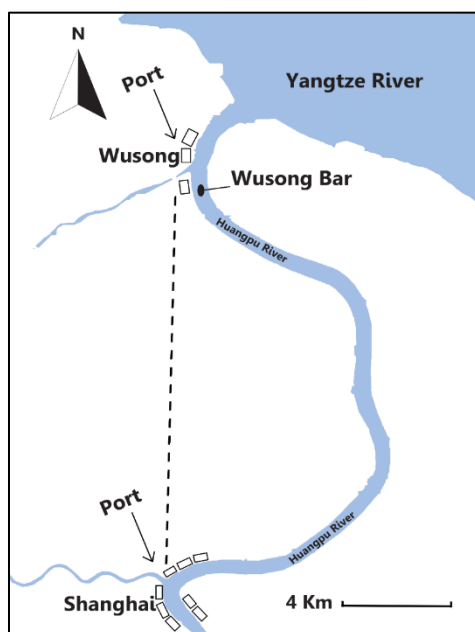
המחקר מתבסס על מתודולוגיה השוואתית של שני מקרי בוחן, תוך שימוש במקורות ראשוניים ומשניים מגוונים, בהם מזכרים שנשלחו לקיסר, תכתובות רשמיות בין פקידי שושלת צ'ינג לעמיתיהם הזרים, פרסומים בעיתונות המקומית וספרי חשבונות וניירת רשמית של חברות הרכבות בסין. החלק הראשון מציג את סיפורו של קו הרכבת הראשון בסין, שהוקם כאמור בין העיר שאנגחאי לעיירה הסמוכה וו-סונג. החלק השני מציג את סיפורו של הקו השני, שהוקם בין מכרה הפחם הסמוך לעיירה טאנג-שאן לבין הכפר שו-גה. החלק השלישי דן בהבדלים בין הקווים ובוחן את העברת הידע בין תהליכי הקמתם ותפעולם.

חיי הקצרים של קו הרכבת שאנגחאי-וו-סונג

ברוב תקופת שושלת צ'ינג, נמל קנטון היה הנמל המשמעותי היחידי שבו הותר הסחר עם מדינות מערביות. אולם לאחר שהפסידה במלחמת האופיום הראשונה (1839–1842), חתמה השושלת על סדרת הסכמים כפויים שבמסגרתם נאלצה לפתוח ארבעה נמלים נוספים בסין לסחר עם הזרים. ב"נמלי הסדר" אלו הוקצו אזורים מיוחדים למגורי סוחרים, פקידי זרים אחרים, שנהנו מזכויות אקסטר-טריטוריאליות¹¹ וזכו לחופש פעולה לניהול האזור המיוחד, לרבות סלילת דרכים, הקמת מחסנים וניהולם ואף הקמת בתי קברות.

¹¹ הסכם נאנג'ינג (1842) קבע שאזרחים זרים ייהנו מזכויות אקסטר-טריטוריאליות, משמע, החוקים המקומיים לא יחולו עליהם, ובעת הצורך הם יישפטו בפני נציג זר ולפי החוק הנהוג במדינה שממנה באו.

אחד מ"נמלי ההסדר" היה נמל שאנגחאי, שהפך למרכז סחר בינלאומי שוקק חיים. העיר שאנגחאי נמצאת בצמוד לנהר הואנג-פו (Huangpu), שהוא הסתעפות של נהר היאנגצה (Yangtze) הנשפך לאוקיינוס (ראו מפה 1). האזור כולו מרושת בתעלות ובנהרות קטנים יותר, שמאפשרים תנועה ערה של סירות קטנות, המעבירות סחורות בין הכפרים המרובים שסביב העיר. את הנמל פקדו גם ספינות מפרש, ובהמשך ספינות קיטור, שנשאו את הסחר הבינלאומי בין סין לאירופה, ארצות הברית ואפריקה. לאחר פתיחת תעלת סואץ בשלהי 1869, חלה עלייה משמעותית בכדאיות המסע ובנו ספינות קיטור גדולות, מהירות וחסכוניות יותר, שהגיעו לנמל שאנגחאי בתדירות גבוהה יותר.¹² עם התרבות הספינות התגלתה בעיה בנתיב זה: משקעי סחף עונתיים בתקופת האביב והקיץ יצרו חסימה בכניסה לנהר הואנג-פו מכיוון נהר היאנגצה ליד העיירה וו-סונג, ומנעו זמנית מאוניות גדולות להגיע לנמל שאנגחאי. בין ספטמבר 1871 לינואר 1872 דווח על לפחות תשע ספינות זרות שנאלצו להמתין לגאות באזור החסימה במשך שעות ארוכות, ובמקרים מסוימים עד שלושה ימים.¹³ כיוון שבנוסף למטען, הספינות הללו גם נשאו את הדואר בין שאנגחאי לאירופה – העיכובים שיבשו לא רק את הובלת הסחורות אלא גם את עבודתם של דיפלומטים זרים, וגרמו להפסדים משמעותיים בזמן ובכסף.

מפה 1: תוואי קו הרכבת שאנגחאי-וו-סונג.¹⁴

Max E. Fletcher, "The Suez Canal and World Shipping, 1869-1914," *The Journal of Economic History* 18, no. 4 (1958): 563.

Marlon Zhu, "Media and the Environment in Treaty-Port China: the 'Woosung Bar' Controversy in the 1870s," ¹³ in *Local Realities and Environmental Changes in the History of East Asia*, ed. Ts'ui-Jung Liu (London: Routledge, 2016), 97.

¹⁴ המפה שורטטה על-ידי, על בסיס גוגל מפות.

המחלוקת על הסרת "החסימה בו-סונג" ועל האחריות לכך החלה מסוף שנות השישים של המאה התשע-עשרה. חברי הקהילה העסקית של שאנגחאי, לשכת המסחר של העיר ופקידים בריטים שהוצבו בסין התלוננו על המצב, וקראו לפקידי השלטון הקיסרי לבצע עבודות חפירה וגריפה להסרת החסימה בנהר.¹⁵ אך למרות הלחץ הגובר, השלטון בסין לא מיהר להיענות לבקשות. ייתכן שפקידי השושלת לא הרגישו מחויבים לפעול להסרת החסימה מכיוון שהזרים עצמם היו חלוקים בדעותיהם לגבי "האפשרות לשפר לצמיתות את מצב החסימה בו-סונג".¹⁶ ייתכן גם שבעלים מקומיים של סירות קטנות דווקא נהנו מהעיכובים, מכיוון שחברות הספנות הזרות נאלצו לשלם להם לצורך שינוע חלק מהמטען של האוניות הכבדות, כדי להקטין את משקלן ולאפשר להן לעבור מעל החסימה בנהר.¹⁷ אפשרות נוספת לחוסר הנכונות של השושלת לפעול לשינוי המצב הוצגה על ידי הנסיך גונג (Gong, 1833–1898), שעמד בראש המשרד לענייני המדינות הזרות (Zongli Yamen).¹⁸ לטענתו, החסימה סיפקה "הגנה מידי שמיים" ומנעה מזרים להיכנס לפנים הארץ.¹⁹ אך גם בלי לתהות על סיבת החסימה, העובדה היא שהשלטון בסין גרר רגליים בעניין זה, והחסימה נותרה כבעיה ללא פתרון למשך כארבעה עשורים.

¹⁵ לדיון מפורט על מחלוקת זו והסיקור התקשורתי שלה ראו: "Zhu, "Media and the Environment: Great Britain, Foreign Office, *Commercial Reports from Her Majesty's Consuls in China, 1873* (London: Harrison and Sons, 1875); *Commercial Reports from Her Majesty's Consuls in China, 1874* (London: Harrison and Sons, 1875); *Correspondence Respecting the State of the Woosung Bar, Near Shanghae, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 1874* (London: Harrison and Sons, 1874).

¹⁶ רוברט הארט (1835–1911), המפקח הכללי של שירות המכס הימי הקיסרי ודיפלומט בריטי בכיר, היה משוכנע שביצוע חפירות לצורך הסרת מחסום הסחף אינו הפתרון הנכון, בשל עלותו הגבוהה והצורך לחזור על הפעולה מדי שנה. ראו: "Memo on the 24 Woosung Bar," *The North China Herald and Supreme Court & Consular Gazette (1870–1941)*, April 1875, 388; גם השר הבריטי סר תומס פרנסיס ווייד (1818–1895) ציין כי הדעות בעניין היו חלוקות. ראו: "Mr. Wade to Earl Granville," *Correspondence Respecting the State of the Woosung Bar, Near Shanghae, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 1874* (London: Harrison and Sons, 1874), Inclosure in No. 7. "Mr. Harper to Mr. Hammond," *Correspondence Respecting the State of the Woosung Bar, Near Shanghae, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 1874* (London: Harrison and Sons, 1874), Inclosure in No. 1.

¹⁸ הנסיך גונג (ובשמו יי-שין, Yixin) היה בנו השישי של קיסר המנצ'ו שואנזונג (Xuanzong, 1820–1850). בשנת 1850 הוא קיבל את התואר "הנסיך גונג". בשנת 1860 חתם על אמנת בייג'ינג עם הכוחות הבריטיים, הצרפתיים והרוסיים. ב-1861 הוא הקים את המשרד לענייני המדינות הזרות, ועמד בראשו במשך 27 שנים (1861–1884, 1894–1898). למען הפשטות אני משתמשת בשם "המשרד לענייני המדינות הזרות", אף ששמו המלא של המשרד הוא "המשרד לניהול כללי של עניינים הנוגעים למדינות השונות". ראו: Arthur W. Hummel, ed., *Eminent Chinese of the Ch'ing Period, 1644–1912* (Washington: Government Printing Office, 1943), Vol. 1, 380–384; Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China* (Taipei: Southern Materials Center, 1985): no. 7127, 532.

¹⁹ "The Woosung Railway," *The North China Herald and Supreme Court & Consular Gazette (1870–1941)*, June 1874, 590.

בשנת 1865, לאחר שחברות הספנות הזרות הפסידו כסף רב וחלקן נואשו מהמתנה לשלטון הקיסרי שיטפל בבעיית החסימה, הועלה רעיון לעקוף את הבעיה באמצעות סלילת מסילת רכבת בין העיר שאנגחאי לעיירה וו-סונג – הנמצאת סמוך למפגש נהרות היאנגצה והואנג-פו, מצפון ל"חסימה וו-סונג". חברה בריטית ייעודית הוקמה לקידום הרעיון, ומהנדס החברה הנרי רובינסון (Henry Robinson, 1837-1915) תכנן את תוואי המסילה, כמו גם הקמה של "מזח ומחסנים" וו-סונג, כדי להימנע מ"הניווט הקשה והמשתנה לשאנגחאי".²⁰ נוסף על תרומתו לפתרון בעיית החסימה וו-סונג, קו הרכבת יכול היה, לתפיסת הסוחרים הזרים, לשמש כהדגמה של טכנולוגיית הרכבת לממשלת צ'ינג, שכן חברות עסקיות זרות קיוו שפקידי השלטון בסין יכירו ביתרונותיה של טכנולוגיה זו ויסקימו לאפשר להם לפתח אותה ברחבי המדינה.²¹ למעשה, ללא קשר לבעיית החסימה וו-סונג, חברות זרות פנו פעמים רבות לפקידי השושלת השונים בבקשה לקבל אישור לסלילת קווי רכבת. אבל יוזמת קו שאנגחאי-וו-סונג, כמו כל היוזמות האחרות משנות השישים ותחילת שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, לא הצליחה להשיג את אישור החצר הקיסרית.

החברה הבריטית ג'ארדין, מאת'סון ושות' (Jardine, Matheson & co), אחת מחברות סחר החוץ הגדולות בסין, שאף היא הגישה מספר בקשות לסלילת קו רכבת אך נדחתה על ידי פקידי השלטון הקיסרי, החליטה לנסות גישה אחרת. ב-1874 היא הקימה את חברת קרונות וו-סונג (Woosung Tramway Company), רכשה קרקעות בין שאנגחאי לו-סונג במסווה של בניית "דרך לסוסים" (*malu*), והניחה מסילת ברזל בתוואי האמור לאורך ארבעה-עשר קילומטרים.²² רכישת הקרקעות עוררה מספר התנגדויות מצד תושבים מקומיים, שחלקם סירבו למכור את אדמתם בשל הימצאות קברי אבותיהם עליה, ואחרים התנגדו לשינויים שנעשו בקרקע לאחר מכירתה.²³ אך לרוב, העבודות נמשכו ללא הפרעה הן מצד התושבים והן מצד פקידי השלטון.

Currie, "The Woosung Railroad", note 2; Richard C. Rapier, *Remunerative Railways for New Countries*²⁰ (London: E. & F.N. Spon, 1878), 94.

²¹ דוח המשרד לענייני המדינות הזרות לקיסר, כפי שצוטט אצל: Zhong Zhang, "The Transfer of Network Technologies to: 12, (1989, China, 1860-1898" (PhD Diss., University of Pennsylvania

²² זרים הורשו לקנות (או למעשה לחכור) קרקעות ולבנות כבישים בשטחן ומעבר להן. על פי תקנות הקרקע המתוקנות משנת 1869, שהגדירו את מעמדו הרשמי של היישוב הבריטי וקבעו את גבולותיו, "יהיה חוקי גם לחוכרי הקרקע [...] לרכוש קרקע המובילה אל או מחוץ להתיישבות [...] לצורך הסבתה לכבישים, או לגינות ציבוריות". ראו: Anatol M. Kotenev, "Land surrendered to Public Use," in *Shanghai: Its Mixed Court and Council* (Shanghai: North-China Herald Office, 1907), 558, Article VI.

²³ ראו למשל את המקרה של האלמנה סו, שטענה כי סלילת דרך על השטח שמכרה תפגע בפנג שואי של הקברים שעליה. "The Jiangwan Road Construction Case was Concluded," *Shenbao*, February 13, 1875.

כפי שהראה קורי (Currie), אף כי פקידים מקומיים וגם פקידים בדרג גבוה מהמשרד הסיני לענייני המדינות הזרות היו מודעים למטרת העבודות, הם הביעו כלפיהן התנגדות מועטה בלבד, אם בכלל.²⁴

המצב השתנה ב-14 בפברואר 1876, לאחר שהועלה על הפסים קטר קטן בשם "החלוץ" (Pioneer), שהציג לעיני כול את הפיכת ה"דרך לסוסים" לרכבת קיטור. עקב כך, לממונה על נפת שאנגחאי (*daotai*) לא נותרה ברירה אלא להורות על הפסקת עבודות ההקמה.²⁵ לטענתו, העבודות היו מנוגדות לרצון החצר הקיסרית והן בבחינת מעשה מרמה, שכן הזרים קיבלו רשות לסלול דרך לסוסים ולא לרכבת קיטור. הפקידים הבריטים מצידם טענו כי הסכם טיאן-ג'ין (Tianjin), שנחתם בין שושלת צ'ינג לבריטניה ב-1858, אפשר להם לרכוש קרקע ולסלול עליה דרך, אך לא אסר על הקמת קווי רכבת.²⁶ הדיונים על תקדים משפטי זה בין המשרד הסיני לענייני המדינות הזרות לבין סר תומאס וייד (Thomas Francis Wade, 1818–1895), השליח הבריטי המיוחד בסין, נמשכו ללא פתרון מוסכם; ובעת ההמתנה להוראות ברורות מהשלטון המרכזי, חברת הרכבות המשיכה את עבודות הסלילה, למרות מחאות הממונה על נפת שאנגחאי – שכללו, לטענת לשכת המסחר הבריטית, גם איומים על עובדי הרכבת המקומיים, והפחדה של בעלי קרקעות כדי שהללו ידרשו את קרקעותיהם בחזרה.²⁷

ב-3 ביולי 1876 מסילת הרכבת נפתחה לתנועה, והחלה להעביר נוסעים ומשאות בין שאנגחאי לקאנג-וואן (Kangwan) – כפר שנמצא במחצית הדרך בין שאנגחאי לו-סונג.²⁸ אך ב-3 באוגוסט 1876, לפני שהושלמה בניית המסילה כולה עד לעיירה ו-סונג, אירעה תאונה והרכבת דרסה למוות אדם מקומי. עקב כך הורה הממונה על נפת שאנגחאי לחברת הרכבות להפסיק את הפעילות באופן מיידי ועד להודעה חדשה.²⁹ התקרית אירעה בזמן שווייד ולי הונג-ג'אנג ניהלו משא ומתן לפתרון "פרשת מרגרי", שעניינה רצח הדיפלומט הבריטי ריימונד אוגוסטוס מרגרי (Augustus Raymond Margary, 1846–1875) על ידי מקומיים. הבריטים דרשו מהשלטון הקיסרי לשלם פיצויים ולהעניש את המוציאים לפועל ואת הפקידים האחראים למעשה. וייד אף שלח כמה ספינות מלחמה בריטיות לשאנגחאי כדי להדגיש את רצינות דרישותיו.³⁰ תחת לחץ זה העדיף לי הונג-

Currie, "The Woosung Railroad", 55–59.²⁴

"The Circuit Intendant to the British Consul," *Shenbao*, April 6, 1876.²⁵

²⁶ לדיון מפורט על המשא ומתן, ראו: Rosenbaum, "China's First Railway", 60–67; Currie, "The Woosung Railroad", 30–32.

²⁷ "Summary of News," *The North China Herald and Supreme Court & Consular Gazette (1870–1941)*, March 23, 1876.

Rapier, *Remunerative Railways*, 103.²⁸

Currie, "The Woosung Railroad", 64–65.²⁹

Pong, "Confucian Patriotism", 650–651.³⁰

ג'אנג לנהל משא ומתן על עסקה, תוך שימוש בתאונת הרכבת כאישום נגדי. מכיוון ששני הצדדים העדיפו לפתור את המחלוקות הללו ולהימנע מהידרדרות נוספת ביחסי סין-בריטניה, בינואר 1877 הם חתמו על הסכם, לפיו ממשלת צ'ינג תקנה את מסילת הרכבת תמורת 285,000 יחידות כסף (*taels*) שישולמו בשלושה תשלומים במהלך שנה – וחברת הרכבת תמשיך להפעיל את הקו בזמן זה. ההסכם הגביל את חברת הרכבת להסעת נוסעים בלבד, ואסר על הובלת מטענים מחשש "להפרת תקנות המכס".³¹ לפיכך, ההסכם סיכל את הכוונה הבריטית לספק פתרון חלקי לבעיית חסימת הסחף בו-סונג ולאפשר העברת סחורות מוו-סונג לשאנגחאי.

תמונה 1: פתיחת קו הרכבת של וו סונג, מתוך השבועון הבריטי Illustrated London News, 2 בספטמבר, 1876.

ב-20 באוקטובר 1877 ביצעה הרכבת את נסיעתה האחרונה. שבועות קודם לכן כבר החלו עיתונים זרים באנגלית להעלות השערות שונות בדבר עתידה, וחלקם טענו כי בכוונת השלטון להשתמש בציוד לצורך הקמת קו רכבת עבור מכרה מקומי באי פורמוזה (כיום, טאיוואן).³² ואומנם, זמן קצר לאחר שקו הרכבת עבר לידי

³¹ FO 228/577, "Articles of Agreement Relating to the Woosung Railway," 401-2, The National Archives of the UK (TNA).

³² "The Woosung Railway," 394.

הממשלה, שן באו-ג'ן (Shen Baozhen, 1820–1879)³³ הורה לפרק אותו לחלקיו ושלה את המסילות והקרונות לאי. אך הקו בפורמוזה לא הוקם, והתוכנית לשימוש בחלקי הרכבת לטובת הקמתו לא מומשה, אף שמושל האי היה מעוניין בכך.³⁴

שעה שהזרים צפו בפירוק קו הרכבת בהשתאות, סופה של רכבת שאנגחאי-ו-סונג היה מפתיע גם מנקודת המבט של השלטון בסין. ראשית, שן באו-ג'ן היה אחד מהתומכים בפעילות "החיזוק העצמי", ולכן מהלך לפירוק קו הרכבת בזמן שהוא פעל לקליטת טכנולוגיות מערביות אחרות נראה למשקיפים מערביים בני התקופה כלא-רציונלי.³⁵ שנית, הן שן באו-ג'ן והן לי הונג-ג'אנג, כמו פקידי נוספים של השושלת, לא התנגדו למסילות רכבת באופן עקרוני, אלא רק רצו לקלוט את הטכנולוגיה הזו בתנאים שלהם. למשל, ב-1865 נפגש לי הונג-ג'אנג עם הדיפלומט והמתורגמן הבריטי ויליאם ס' פרדריק מאיירס (William S. Frederick Mayers, 1831–1878) והכריז כי "אם אי פעם תוקם מסילת רכבת בשטח סיני, היא חייבת להיות בידיים סיניות ולא בידי מפעיל זר".³⁶

אם כן, מרגע שהרכבת נרכשה ועברה לידי השלטון בסין, מה ההסבר לפירוקה? התשובה מצויה בדיונים שהתקיימו עשור קודם לפירוק הקו. בשנת 1867, המשרד הסיני לענייני המדינות הזרות הוציא מכתב סודי למספר פקידי בכירים וביקש את דעתם על מגוון נושאים, כולל "בניית קווי טלגרף ומסילות רכבת בסין על ידי זרים". בתשובתם הביעו רוב הפקידים את הדאגה הגדולה שלהם מפני זרים שישתמשו במסילות הברזל כדי להשיג שליטה צבאית וכלכלית בשטח סין.³⁷ כפי שטען ההיסטוריון ג'אנג ג'ונג (Zhang Zhong), גורמים רשמיים בסין חששו ש"ברגע שתתחיל [סלילה של קו רכבת בידי מדינה זרה אחת], הרכבות יתפשטו [ברחבי סין] כשכל המדינות [האחרות] יבקשו לנהוג באותו אופן".³⁸ בהתאם לחשש זה, ומתוך הבנת היתרונות הגלומים ברכבות, שן באו-ג'ן ולי הונג-ג'אנג השיבו למכתב של המשרד הסיני לענייני המדינות הזרות והציעו

³³ שן באו-ג'ן היה מושל פרובינציית ליאנג-ג'יאנג, שבשטחה נמצאת העיר שאנגחאי. *The Shanghai Courier & China Gazette*, February 9, 1878, 2.

³⁴ Percy Horace Kent, *Railway Enterprise in China: An Account of Its Origin and Development* (London: Edward Arnold, 1907), 16.

³⁵ "The Woosung Railway," 394.

³⁶ FO 17/672, inclosure No. 3, Mayers' interview with Li Hongzhang, "Memorandum resp. of proposed Railway Schemes," The National Archives of the UK (TNA).

³⁷ Knight Biggerstaff, "The Secret Correspondence of 1867–1868: Views of Leading Chinese Statesmen Regarding the Further Opening of China to Western Influence," *The Journal of Modern History* 22, no. 2 (1950):124–125, 130.

³⁸ דוח המשרד הסיני לענייני המדינות הזרות לקיסר, כפי שצוטט על-ידי: Zhang, "The Transfer", 22.

שהשלטון עצמו יגייס את ההון להקמת רכבות, אך יעסיק מהנדסים זרים וייבא ציוד ממדינות זרות.³⁹ במילים אחרות, השניים ראו את החשיבות האסטרטגית של טכנולוגיית הרכבת, ושאפו לקלוט אותה תוך השארת השליטה עליה בידי השלטון הקיסרי. לפיכך, לפי ההיסטוריון ג'אנג, סלילת מסילות רכבת בידי גורמים מקומיים הייתה הדרך הטובה ביותר מבחינת פקידי השלטון למנוע מזרים להכניס את הטכנולוגיה הזו כ"טריז" בסין.⁴⁰

אם נמשיך את קו המחשבה הזה, ניתן היה לחשוב שקו הרכבת שאנגחאי-ווסונג יספק לפקידי השושלת הזדמנות חשובה ללמוד ולצבור ניסיון בהקמה, בניהול ובהפעלה של הטכנולוגיה הלא-ידועה הזו בסין. אפילו פירוק הקו יכול היה לספק הזדמנות ליצירת בסיס ידע ולהכשרת כוח אדם מיומן לקראת פרויקטים דומים בעתיד. למעשה, השלטון הקיסרי היה צריך רק לנהוג באופן זהה לאופן שבו פעל במקרה דומה, שאירע שנה קודם לכן: בשנת 1876 קנתה ממשלת צ'ינג את קו הטלגרף הראשון שהוקם בסין מהחברה הדנית שבנתה אותו בנמל ההסדר פו-ג'ואו (Fuzhou) מבלי לבקש אישור מהממשלה המקומית. כמו במקרה של רכבת שאנגחאי-ווסונג, ההסכם כלל שנה אחת של המשך פעילות, ואחריה עבר קו הטלגרף לידי השלטון הקיסרי ופורק. עם זאת, בשונה מהסכם הרכבת, במקרה של הטלגרף התחייבה החברה הדנית ללמד 40 סטודנטים סינים טלגרפיה במשך שנה.⁴¹ בהסכם רכישת קו הרכבת ווסונג לא הייתה התחייבות דומה, והציוד, כאמור, נשלח לאי פורמוזה – שם הוא הושאר על החוף והחליד עם הזמן. במילים אחרות, נראה שהשלטון הקיסרי החמיץ הזדמנות חשובה להשלים פערי ידע על אודות טכנולוגיית הרכבת, כדי שיוכל לקלוט אותה בעצמו במועד שיתאים לו.

בהקשר זה, מן הראוי לציין שפקידי השושלת עשו ניסיונות להקנות ידע מדעי וטכנולוגי לדור הצעיר, אך אלו לא היו מוצלחים במיוחד. בתי הספר של הארסנלים, למשל, התמקדו בלימודי שפות מערביות, ואף לימדו את התלמידים מעט מדע בסיסי, אך מספר התלמידים היה נמוך – שכן בתקופה זו הבחינות הקיסריות עדיין נחשבו כמסלול המועדף לבניית קריירה.⁴² כמו כן, בין השנים 1872–1875 שלחה שושלת צ'ינג בסך הכול 120 תלמידים צעירים ללימודים בארה"ב.⁴³ אלו למדו מקצועות מדעיים וטכנולוגיים, אך רובם לא השלימו את

Biggerstaff, "The Secret Correspondence," 130.³⁹

Zhang, "The Transfer," 16–26.⁴⁰

שם, 21.⁴¹

Melissa Mouat, "The Establishment of the Tongwen Guan and the Fragile Sino-British Peace of the 1860s," *Journal of World History* 26, no. 4 (2015): 751.⁴²

J. M. Edward Rhoads, *Stepping Forth into the World: The Chinese Educational Mission to the United States, 1872–81* (Hong Kong: Hong Kong University Press, 2011).⁴³ לדיון מקיף על אודות משלחות הסטודנטים, ראו:

לימודיהם עד שהשושלת החליטה ב-1881 להחזיר את כלל הסטודנטים לסין.⁴⁴ הבודדים שחזרו עם ידע מספק, נשלחו ברובם לבצע עבודות תרגום בארסנלים.

אך אף שפקידי השושלת לא השכילו לנצל את קו הרכבת שאנגחאי-ווינג-יונג לסונג לטובת השלמת פערי ידע טכנולוגי או שמירתו לעתיד, לא כל הידע והניסיון נעלמו. שניים מהאנשים שהיו מעורבים באירועי הרכבת, גם אם מאחורי הקלעים, לקחו חלק מרכזי גם בהקמת קו הרכבת השני בסין והביאו איתם לקחים מהניסיון של קו הרכבת שאנגחאי-ווינג-יונג.

קו הרכבת טאנג-שאן: הזדמנות שנייה לרושם ראשוני

כדי להבין את נסיבות הקמתו של קו הרכבת השני יש לחזור אחורה לשנת 1867. בשנה זו, יונג ווינג (Yung Wing, 1828-1912) – הסטודנט הסיני הראשון שסיים תואר באוניברסיטת ייל, ואחד האנשים שפעלו רבות לקידום לימודים מערביים ואימוץ טכנולוגיות מערביות בסין – הציע שהשושלת תייסד חברת ספנות עצמאית, בבעלות ממשלתית מלאה, שתתחרה בחברות הספנות הזרות על המסחר לאורך חופי סין.⁴⁵ כדי להבטיח את הצלחתה, יונג המליץ שהשלטון הקיסרי יתחייב שהחברה החדשה תקבל אחוז קבוע של משלוחי מס האורז בין הערים שאנגחאי וטיאן-ג'ין.⁴⁶ אף שהצעתו התקבלה, מימושה לקח זמן רב, ורק בינואר 1873 ייסד לי הונג-ג'אנג את חברת סוחרי סין לניווט בקיטור (China Merchants Steam Navigation Company).⁴⁷ החברה הוקמה במבנה הניהולי החדש של "פיקוח בידי פקידים, ניהול בידי סוחרים", ששילב בין הממשלה לסוחרים ונועד לסייע בגיוס כסף פרטי והאצת התיעוש בסין, לצד שמירה על הערכים המסורתיים.⁴⁸ בשלהי 1873 מונה לתפקיד מנהל החברה טאנג טינג-שו, שעד אז שימש כקומפרדור בחברת ג'ארדין מאת 'סון ושות' – אותה חברה שהקימה את קו הרכבת שאנגחאי-ווינג-יונג.

⁴⁴ שם, פרק 10.

⁴⁵ Wing Yung, *My Life in China and America* (New York: Henry Holt And Company, 1909), 172.

⁴⁶ מס האורז היה חלק מהכנסות השושלת. הוא הועבר בתעבורה ימית אל הבירה בייג'ינג, ושימש כחלק ממשכורותיהם של אנשי החצר הקיסרית, פקידי השלטון ואנשי הצבא. ראו: Harold C. Hinton, *The Grain Tribute System of China (1845-1911)*, (Cambridge: Harvard University Press, 1970), 1-3.

⁴⁷ לפרטים נוספים על חברת הסוחרים הסינית, ראו: Albert Feuerwerker, *China's Early Industrialization: Sheng Hsuan-huai (1844-1916) and Mandarin Enterprise* (Cambridge and London: Harvard University Press, 1958), 96-149.

⁴⁸ Feuerwerker, *China's Early Industrialization*, 1-30.

תמונה 2: בול שיצא כחלק מסדרת בולים לחגיגות 75 שנים להקמת חברת סוחרי סין לניווט בקיטור.

עם העלייה בנפח הפעילות של חברת הסוחרים החדשה, גבר גם הצורך באספקת פחם לספינות הקיטור שלה ובמקביל גם למכונות הייצור בארסנלים. עד לאותה עת נכרה בסין פחם בכמות מעטה בלבד, בשל שימוש בטכנולוגיות כרייה מיושנות שלא כללו מכונות יעילות לשאיבה או לאוורור.⁴⁹ בנוסף, הפחם שנכרה היה מאיכות נמוכה, ומכיוון ששינועו מהמכרות שבהרים אל הסירות שבנהרות התבצע בעגלות, העלויות היו גבוהות מדי ולא כדאיות. עקב כך, גם באזורים עשירים בפחם, כמו אזור קאי-פינג (Kaiping) מזרח-מזרח לבירה בייג'ינג, מכרות נסגרו לאחר תקופה קצרה ולא יכלו לספק את הצורך בפחם עבור ספינות הקיטור והארסנלים.⁵⁰ בתנאים אלו, חברת הסוחרים הסינית, כמו חברות זרות שסחרו בסין, נאלצה לייבא פחם מיפן, אוסטרליה או בריטניה. פחם זה היה אומנם איכותי מאוד, אך גם יקר ביותר בשל עלויות הובלתו הגבוהות.⁵¹

בניסיון למצוא פתרונות מקומיים לאספקת פחם זולה, בשנת 1876 ביקש לי הונג-ג'אנג מטאנג טינג-שו לבצע סקר מקצועי, בסיועו של מהנדס מכרות אנגלי, לבחינת יכולת הפקת הפחם באזור קאי-פינג.⁵² מסקנות הבדיקה של השניים העלו שניתן לפתח מכרות באזור, בתנאי שייעשה שימוש בטכנולוגיות מערביות

⁴⁹ Carlson, *The Kaiping Mines*, 8–10.

⁵⁰ שם, 9.

⁵¹ שם, 14.

⁵² שם, 10.

לשאיבת מים ולאספקת אוויר נקי אל פנים המכרות. נוסף על כך, כדי להתגבר על עלויות השינוע הגבוהות, טאנג המליץ על סלילת קו רכבת באורך של כ-50 קילומטרים, מהמכרות בקאי-פינג אל פי הנהר ג'יאנג-נאן (Jiangnan) – שם תכנן שיועלה הפחם על ספינות של חברת הסוחרים הסינית. באופן זה, קיווה טאנג, ספינות הסחר שנשאאו אורז לצפון יוכלו לשאת פחם בדרכן חזרה, ולהביאו לארסנלים ולמספנות שבערי הנמל.⁵³

אך פירוק קו הרכבת שאנגחאי-ו-סונג זמן קצר לאחר מכן הבהיר לטאנג שתוכניתו זו לא תתקבל בעין יפה. לכן ב-1877 הוא שינה את הצעתו, וקרא לסלול מסילה לשינוע קרונות באמצעות בהמות באורך של 45 קילומטרים, מהמכרות אל העיירה לו-טאי (Lutai) שמצפון לעיר טיאן-ג'ין. הצעתו לא התקבלה, וב-1880 הגיש טאנג הצעה נוספת, שכללה חפירה של תעלת מים מהעיירה לו-טאי אל הכפר שו-גה, הסמוך לעיירה טאנג-שאן.⁵⁴ מכיוון שמסיבות גאולוגיות לא ניתן היה לחפור את המשך התעלה עד למכרות עצמם, טאנג הציע שבאחד-עשר הקילומטרים שנותרו תיסלל מסילה לקרונות שישונועו באמצעות פרדות (ראו מפה 2). הצעה זו קיבלה את הסכמתו של לי הונג-ג'אנג, והעבודות להקמת המכרה, חפירת התעלה וסלילת המסילות יצאו לדרך.

המהנדס הבריטי קינדר סיפר עשור מאוחר יותר שעבודות החפירה נתקלו בקשיים ונעצרו לעיתים תכופות בשל חששות מצד החצר הקיסרית מכך שהן יובילו להתפרצות מחאה רצינית או להפרעה ל"דרקון האדמה" בטאנג-שאן.⁵⁵ בשלב מסוים, לדבריו, אפילו המכרה עצמו עמד בסכנת סגירה מחשש להפרעה למנוחתם של אבות הקיסר, אף כי הם היו קבורים במרחק של כ-190 קילומטרים מאזור החפירה. טאנג טינג-שו – "המנהל האנרגטי", כפי שכינה אותו קינדר – פעל ללא לאות להשגת האישורים הדרושים, תוך שהוא סופג התקפות מצד "משגיחים"⁵⁶ זועמים ומקומיים בעלי אמונות טפלות", וגם משלם מחיר אישי של נטישת

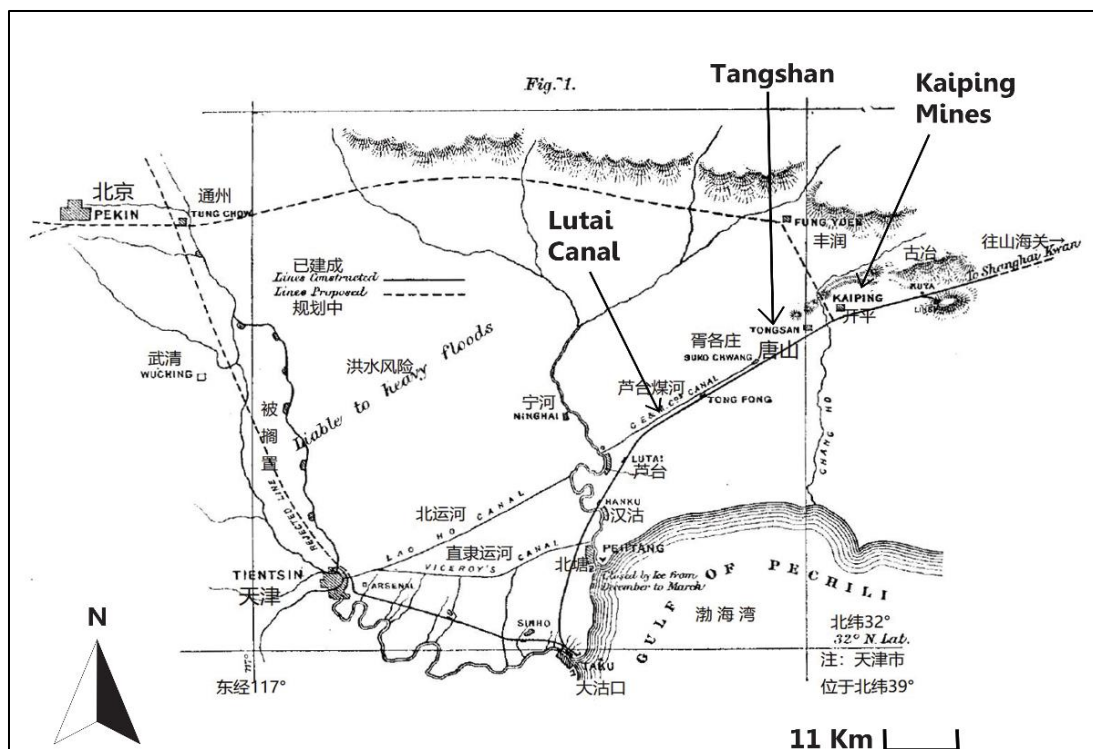
⁵³ שם, 8.

Carlson, *The Kaiping Mines*, 18–19.⁵⁴

Claude William Kinder, "Railways And Collieries of North China," *Minutes of the Proceedings of the Institution of Civil Engineers* 103 (1891): 280–281.

⁵⁶ קינדר התייחס ל-censors, אך ככל הנראה התכוון לפקידי מעקב (*cha guan*), שתפקידם היה שמירה על משמעת והטלת מרותם על מי שהפר את החוק; Hucker, *A Dictionary*, no. 47, 106.

חבריו. היו גם עיכובים נוספים, שנגרמו בשל הקושי למצוא עובדים. הללו, סיפר קינדר, נטו לשבות לעיתים תכופות ולנטוש את עבודתם, והחברה נאלצה להשיג עובדים מפרובינציות מרוחקות יותר.

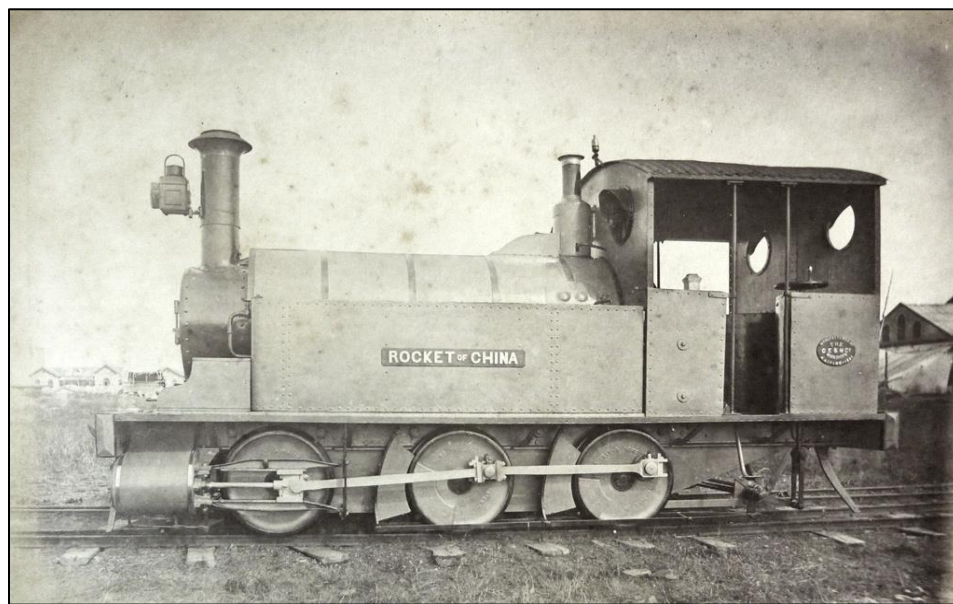
מפה 2: תעלת לו-טאי וקו הרכבת למכרות קאי-פינג, ליד טאנג-שאן.⁵⁷

גם סלילת המסילות נתקלה בהתנגדות מצד השלטון הקיסרי, ומאותן סיבות. כאמור, לי הונג-ג'אנג נתן את הסכמתו לסלילת מסילה שעליה ייסעו קרונות עד לתעלה, אך במזכר ששלח לקיסר הוא ציין שבכוונתו להקים "דרך לסוסים", ובכך הסווה את כוונותיו בדומה לאופן הפעולה של החברה הבריטית ג'ארדין, מאת'סון ושות' בעת סלילת קו הרכבת שאנגחאי-ו-סונג.⁵⁸ למעשה, לפי קרלסון, לי הונג-ג'אנג לא ביקש את אישור החצר הקיסרית להקמת קו הרכבת עד שהקו כבר היה פעיל, אז יכול היה להשתמש בהצלחתו כדי להצדיק את המשך הרחבתו.⁵⁹ אך בינתיים, ללא אישור החצר הקיסרית, עבודות הסלילה התקדמו, ובידיעת לי הונג-ג'אנג הן נעשו באופן שיאפשר בעתיד להשתמש בהן לרכבת המונעת בקיטור. למשל, בשונה מרוחב המסילה הצר של קו שאנגחאי-ו-סונג, שנועד לחסוך בעלויות, קינדר בחר להשתמש ברוחב הבריטי הסטנדרטי עבור המסילה אל המכרות.⁶⁰ עבודות הסלילה, ציין קינדר, התקדמו בקלות יחסית הודות לתנאי השטח המישורי,

Kinder, "Railways And Collieries," 280.⁵⁷
 Carlson, *The Kaiping Mines*, 19.⁵⁸
 שם, 21.⁵⁹
 Kent, *Railway Enterprise in China*, 24–25.⁶⁰

ועל אף הצורך להעביר ממקומם מספר מצומצם של קברים – שבעלי הקרקעות בהם חששו כי רעש התנועה יפריע לשלוות אבותיהם הקבורים.⁶¹

במקביל לעבודות הסלילה בנה קינדר בחשאי קטר רכבת, תוך שימוש בחלקים משומשים שפירק ממכונות אחרות בבית מלאכה, שהוקם עבור ייצור מכונות המכרה ותחזוקתן. קינדר העיד שעיכוב מסוים נגרם לאחר שדבר קיומו של הקטר נודע לפני השלמתו, וניתנה הוראה לעצור את בנייתו; אך בחלוף מספר שבועות אישר לי הונג-ג'אנג להפעיל את הקטר מחדש. ב-9 ביוני 1881 הקטר חזר להעביר חומרים וצויד להמשך העבודה, תחת השם "הטיל של סין" (Rocket of China) (ראו תמונה 3).⁶² כחמישה חודשים מאוחר יותר נערכה נסיעת הדגמה לקבוצת פקידים מקומיים, שאותה תיאר קינדר כ"הצלחה גדולה". הוא כנראה לא הפריז בהערכתו את תחושת הפקידים, שכן לאחר נסיעת ההדגמה הזו ננטשו התוכניות להובלת הרכבת באמצעות פרדות. הקטר המאולתר אומנם המשיך להוביל את הרכבת עד אוקטובר 1882, אך אז רכשה חברת מכרות קאי-פינג שני קטרים חדשים, שלושה קרונות נוסעים ו-50 קרונות משא.⁶³ נוסף על ייבוא זה נבנה בבית המלאכה של המכרות גם קרון מפואר למחלקה ראשונה, לשימושם של פקידי חברת הרכבות.

תמונה 3: הקטר הראשון שנבנה בסין, "הטיל של סין".⁶⁴

⁶¹ Kinder, "Railways And Collieries," 287.

⁶² קינדר לא פירט מי הורה לעצור את הבנייה וכיצד הושג האישור להמשיך בה, אך סביר שהיה זה לי הונג-ג'אנג עצמו שנתן את שתי ההנחיות, בהתאם לרוח המשתנה בחצר הקיסרית. ראו שם.

⁶³ Carlson, *The Kaiping Mines*, 19–20.

⁶⁴ Photograph by C. W. Kinder. Image courtesy of P. A. Crush Chinese Railway Collection and Historical Photographs of China, University of Bristol (www.hpcbristol.net).

באפריל 1882 דיווח הקונסול האמריקאי ג'יימס זאק (James C. Zuck, 1844–1913) כי הקו מבצע שש נסיעות ביום ומוביל נוסעים ומשאות בהיקף כולל של כ-200 טון ליום, וכי הובלת הנוסעים לבדה מכסה את עלויות פעילותו.⁶⁵ למעשה, הקו פעל בצורה מוצלחת כל כך, עד שב-1886 אישר השלטון הקיסרי להאריכו עד לעיירה לו-טאי, כך שיחליף את התעלה שנסתמה בקביעות בסחף, והקים לשם כך את חברת הרכבות של קאי-פינג בראשות הממונה על נפת טיאן-ג'ין.⁶⁶ כך עבר הקו לפעול תחת בעלות השלטון הקיסרי.

מסקנות

שני קווי הרכבת שתהליך הקמתם תואר לעיל הוקמו בסין בהפרש של שנים בודדות, בתקופה שבה השלטון הקיסרי ורוב פקידי חששו מהרחבת השליטה הזרה בסין ומאובדן הריבונות בחלקי המדינה תוך שימוש בטכנולוגיה זו, ולכן התנגדו נחרצות לקליטתה. שני הקווים הוקמו תוך הטעיית החצר הקיסרית והסוואת הקמת המסילה בטענות להקמת "דרך לסוסים", מתוך כוונה להפוך את ה"דרך" למסילת רכבת מלאה בסיוע העבודות. שני הקווים נסללו בתכנון ובביצוע של מהנדסים בריטים, עם ציוד שרובו הגיע מבריטניה, ושניהם גם היו רווחיים. ולמרות זאת, קו הרכבת הראשון נרכש ופורק לחלקיו על ידי השלטון הקיסרי, ואילו הקו השני נותר פעיל ואף הורחב שוב ושוב.

עם זאת, ניתן להצביע על מספר הבדלים משמעותיים בין שני קווי הרכבת הללו. ראשית, הקשר לשלטון: קו הרכבת הראשון הוקם ביוזמת חברה בריטית, שלא עירבה אף גורם מהשלטון הקיסרי. למעשה, החברה עשתה מאמצים להסתיר את כוונותיה האמיתיות לגבי הקו, והתכוונה לכפות אותו על השלטון הקיסרי כעובדה מוגמרת לאחר סיום העבודות. לעומת זאת, הקו השני הוקם ביוזמה ובתמיכה של לי הונג-ג'אנג, אחד הפקידים הבכירים ביותר בשלטון הקיסרי באותה תקופה, ודמות מפתח ב"תנועת החיזוק העצמי" ובכל הקשור להטמעת טכנולוגיות חדשות לסין. לי היה בעל השפעה רבה על הפקידות הבכירה בשלטון המרכזי, ואף שהוא הסתיר את הכוונות להקמת קו הרכבת מהחצר הקיסרית, הוא סייע לתזמן את פעולות ההקמה בהתאם לרוח המשתנה שנשבה מכיוונה. המהנדס הבריטי קינדר שפך מעט אור על הדעות השונות בחצר הקיסרית, כשטען כי הקיסרית האם האלמנה תמכה ב"שיפורים מערביים", שעה שרוב המשפחה הקיסרית

⁶⁵ "The Kaiping Mines and Railway. Report by James C. Zuck, esq., United States consul," in "Mr. Young to Mr. Frelinghuysen," No. 78, February 5, 1883, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Transmitted to Congress, with the Annual Message of the President*, (Washington: United States Government Printing Office, 1884): December 4, 1883; "The Kaiping Railway," *The North China Herald and Supreme Court & Consular Gazette (1870–1941)*, November 15, 1882: 531.

⁶⁶ Kinder, "Railways And Collieries," 286, 288.

התנגדה לכך נחרצות.⁶⁷ בהמשך לכך העלה קרלסון (Carlson) את ההשערה לפיה לי הונג-ג'אנג זכה לאישור לא רשמי מצד הקיסרית האם האלמנה.⁶⁸

שנית, הידע והניסיון: אף כי לא התבצע מעבר מהותי של ידע וניסיון טכנולוגי, הקמת הקו הראשון סיפקה ללי הונג-ג'אנג ולטאנג טינג-שו ידע והבנה על רגישויות השלטון הקיסרי בנושא זה וגם על נקודות התורפה שלו. כזכור, לי הונג-ג'אנג ניהל את המשא ומתן עם הבריטים לפתרון המחלוקת לאחר שהרכבת בשאנגחאי דרסה אדם למוות. לי היה הפקיד שגיבש את ההסכמות על רכישת הקו על ידי השלטון הקיסרי, והוא היה מודע היטב לעמדת החצר הקיסרית והפקידים השונים בנוגע לטכנולוגיית הרכבת. גם טאנג טינג-שו היה מיוזע בכל הקשור להקמת קו שאנגחאי-ו-סונג. כזכור, עד לשנת 1873 טאנג שימש כקומפרדור של חברת ג'ארדין, מת'סון ושות' בשאנגחאי, ולפיכך היה עד לתוכניות החברה להקים את קו הרכבת שאנגחאי-ו-סונג, לרבות הכוונה לסלול מסילת ברזל ללא אישור החצר הקיסרית ובאמתלה של הקמת "דרך לסוסים". בזמן הקמת הקו הראשון (1876) טאנג כבר לא עבד בחברה הבריטית אלא ניהל את חברת הסוחרים הסינית, אך קשריו עם החברה הבריטית לא נפסקו: ספרי החשבונות של ג'ארדין, מת'סון ושות' מראים מספר תשלומים שהועברו אליו בין השנים 1874–1876 במזומן, בריבית, בסובסידיה או בדרכים אחרות (שתוארו "שונות").⁶⁹ גם כמנהל חברת הסוחרים הסינית ניהל טאנג קשרים עסקיים עם ג'ארדין, מת'סון ושות', וב-1878 הוא חתם על הסכם שיתוף פעולה בין החברות, לפיו הן יפעילו במשותף ספינות בקו שאנגחאי-טיאן-ג'ין ויחלקו ביניהן את הרווחים באופן יחסי.⁷⁰ לאור קשריו המתמשכים עם החברה הבריטית, לא מן הנמנע שגורמים בה התייעצו עם טאנג בזמן הקמת הקו בשאנגחאי. הידע והניסיון שרכש בעת עבודתו בחברה הבריטית וקשריו הממושכים איתה אפשרו לטאנג ליזום, לתכנן ולהוציא אל הפועל את תוכניותיו העסקיות בהקשר למכרה ולקו הרכבת בטאנג-שאן.

⁶⁷ שם, 288. הקיסרית האם האלמנה, צה שי (Ci Xi, 1835–1908), שלטה דה-פקטו בסין החל משנת 1861 ועד ליום מותה. תפקידה כעוצרת הרשמית החל לאחר מותו של בנה, הקיסר טונג-ג'י (Tongzhi Emperor, 1861–1875), והמשיך כשדאגה למנות ליורש את אחיינה בן החמש. למרות היותה אחת הנשים החזקות ביותר בסין באותה תקופה, כוחה לא היה בלתי מוגבל, והיה עליה להתחשב גם בכוחות אחרים בחצר הקיסרית. למידע נוסף על צה שי ראו: Sue Fawn Chung, "The Much Maligned Empress Dowager: A Revisionist Study of the Empress Dowager Tz'u-Hsi (1835–1908)," *Modern Asian Studies* 13, no. 2 (1979): 177–196.

Carlson, *The Kaiping Mines*, 21.⁶⁸

⁶⁹ ארכיון ג'ארדין, מת'סון ושות', A1/90, 50; A1/91, 55.

⁷⁰ Maggie Keswick, *The Thistle and the Jade: A Celebration of 150 Years of Jardine, Matheson & Co.* (London: Octopus Books Limited, 1982), 116.

שלישית, המניע להקמת הקו: כפי שתואר קודם, קו הרכבת הראשון הוקם על ידי חברה בריטית, במטרה לשמש מסלול עוקף להעברת סחורות עבור סוחרים זרים, במקום מסלול הנהר שהיה חסום לעיתים. נוסף על כך, הסוחרים הזרים קיוו שסלילת קו הרכבת הראשון תשמש כ"טריז" שיאפשר בהמשך סלילת קווי רכבת נוספים בסין. לעומת זאת, לשלטון צ'ינג לא היו יתרונות במסלול החדש הזה – וחלק מהציבור אף הביע חשש מפניו, במיוחד מי שהתפרנסו מהובלת הסחורות בנהר וביבשה וחששו מפגיעה בהכנסותיהם, ואיכרים שהמסילה עברה בשטחם וסבלו מההפרעה בדרכם אל השדות. משכך, קו הרכבת החדש, בראיית השלטון הקיסרי, טמן בחובו בעיקר סיכון להפרעה לסדר החברתי ולכלכלה המקומית. נוסף על כך, פקידי השושלת ראו את הסיכונים שקווי הרכבת טמנו בחובם, ובעיקר חששו שסלילת הקו תיצור תקדים שיאפשר לזרים לסלול בעתיד קווי רכבת נוספים בתוככי המדינה, תוך סיכון ריבונות השלטון. במקרה של קו הרכבת השני, המצב היה הפוך: היוזמה הגיעה מצידם של פקיד בכיר ומנהל חברת הסוחרים הסינית, שהייתה זקוקה לפחם זול כדי להתחרות טוב יותר בחברות הזרות. אספקת פחם מקומית הייתה חשובה גם לארסנלים, והרווח הכלכלי שנוצר ממנה יכול היה לקדם את ההתפתחות הטכנולוגית בסין ולהרחיקה מתלות בזרים.

רביעית, השליטה בקו: פקידי צ'ינג ראו ברכבות טכנולוגיה אסטרטגית שנכון כי תישאר בשליטת השושלת, כדי לשמור על ריבונותה. מנקודת מבט זו ברור השוני בין שני הקווים: הקו הראשון היה קו בריטי לכל דבר ועניין – היוזמה, המימון, התכנון, הביצוע והתפעול היו כולם בידיים בריטיות, ולמעט מספר מועט של עובדים בדרג נמוך, כל העובדים בקו היו זרים. לעומת זאת, הקו השני היה בידיים מקומיות, תחת ניהולו של טאנג טינג-שו ובתמיכה של לי הונג-ג'אנג. טאנג אומנם ייבא מסילות וקרונות מבריטניה והעסיק מהנדס בריטי, אך נעשה ניסיון לקלוט עובדים מקומיים לתפקידים בכירים, כמו נהגים, וכן הוכנסו לעבודה לצד המהנדס גם מתמחים סינים שלמדו מקצועות טכניים בארצות הברית.⁷¹ זאת ועוד, בית המלאכה של קאי-פינג החל לייצר בעצמו קרונות וקטרים, וכאמור בית המלאכה בנה את הקטר הראשון של הקו ואת הקרון המפואר של המחלקה הראשונה, שנועד להסעת פקידי החברה.

חמישית, המיקום הגאוגרפי: קו הרכבת הראשון הוקם בשאנגחאי, שהייתה מוקד מרכזי של מסחר שוקק ואזור צפוף, עם ריכוז אוכלוסייה רב ונוכחות מרובה של פקידיים. לעומת זאת, הקו השני הוקם במיקום מרוחק מהכרך הפעיל של בייג'ינג. עדותו של קינדר, לפיה הקו פעל במשך כחמש שנים אך רק מעט פקידי

⁷¹ Kinder, "Railways And Collieries," 289, 298–299.

שושלת בכירים ביקרו בו, מחזקת טענה זו.⁷² גם קרלסון טען שבשל הצפיפות הנמוכה של האוכלוסייה באזור, הבעיות שאפיינו את הקמת הקו הראשון – בהן היתקלות בקברים והתנגדות של בעלי אינטרסים שונים, כמו בעלי סירות שחששו לפרנסתם – היו פחותות.⁷³ עם זאת, הוא עצמו סתר טענה זו כשתיאר כיצד פקידי השלטון הביעו התנגדות לעבודות מחשש להפרעה לקברי האבות של הקיסר, הנמצאים ליד הבירה בייג'ינג.⁷⁴ ניתן, אם כן, לטעון שהמיקום הגאוגרפי המרכזי שבו הוקם הקו הראשון דן אותו לביקורת ציבורית מרובה, ואילו המיקום המרוחק של הקו השני עורר פחות בעיות, לפחות בכל הקשור למחאה מצד האוכלוסייה המקומית. עם זאת, לא סביר להניח שהמיקום הגאוגרפי השונה היה סיבה מרכזית להצלחתו של הקו השני.

נוסף על הבדלים אלו, ניתן לומר שהקמת שני הקווים הייתה יוזמה שפעלה מלמטה למעלה – כלומר, הגיעה מגורמי שטח, שקיוו כי הצלחת הפרויקט שלהם תוביל לאישור הרשויות בדיעבד. אך בשעה שבקו הראשון גורם השטח היה חברה עסקית זרה, שחסרה הבנה וקשרים בפוליטיקה הפנימית בסין, בקו השני שניים מבין שלושת גורמי השטח המרכזיים שהובילו את הקמתו היו מקומיים: האחד היה איש עסקים מנוסה, מקושר ונמרץ, והשני היה פקיד בכיר ורב-השפעה בחצר הקיסרית. נוסף על נתוניהם האישיים ומעמדם, גם לי הונג-ג'אנג וגם טאנג טינג-שו היו מעורבים במידה מסוימת בתהליך הקמת הקו בשאנגחאי. הראשון הביא עימו ידע, ניסיון והבנה של הפוליטיקה הפנימית והרצונות של החצר הקיסרית בהקשר לטכנולוגיית הרכבת, והאחרון הביא עימו ידע וניסיון עסקי. השילוב ביניהם היה זה שהיטה את הכף לטובת הצלחתו של הקו השני, שעה שהקו הראשון נדון לכישלון.

כשבוחנים את שני הקווים ואת הקשר ביניהם מהבחינה הטכנולוגית, המסקנה הבלתי נמנעת היא ששלטון השושלת – החל מהפקידים בדרגים השונים וכלה בחצר הקיסרית – לא ניצל כראוי את ההזדמנות שהעלה בפניו קו הרכבת שאנגחאי-ו-סונג, ונכשל בהעברת הידע הטכנולוגי על רכבות מהקו הראשון אל הקו השני. ראשית, לא נעשה כל שימוש בציוד שנותר על חופי האי פורמוזה; אומנם רוחב המסילה שנבחר לקו השני לא אפשר שימוש בקרונות ובקטרים הישנים, אך גם לא נעשה ניסיון להשתמש בציוד שנותר ללמידה של מרכיבי הטכנולוגיה. שנית, בשונה ממקרה פירוק קו הטלגרף שתואר לעיל, לא נעשה כל ניסיון להשתמש בפירוק קו הרכבת כדי לספק הכשרה ומיומנות לכוח האדם המקומי בתחום הרכבות. לבסוף, לא נעשה ככל הנראה ניסיון לשמר את כוח האדם המקומי שעבד בקו הראשון. אומנם מספר ימים לפני העברת הקו לידי

⁷² שם, 288.

⁷³ Carlson, *The Kaiping Mines*, 21.

⁷⁴ שם, 16–17.

הממשלה, העיתונות המקומית דיווחה על כך שמושל מחוז באושאן (Baoshan), שבשטחו נמצאת העיירה וו-סונג, הורה להשיג עבורו רשימה של עובדי הרכבת – אך לא נמסר מה הייתה מטרת הרשימה ומה עלה בגורלה, אם אכן נעשתה.⁷⁵ כך הוחמצה ההזדמנות שסיפק קו הרכבת הראשון בסין להשלמת פערי הידע הטכנולוגי והניסיון לקידום עתידי של תחום הרכבות במדינה. אך בחלוף שנים בודדות בלבד מימש הקו השני את הפוטנציאל הזה – הוקם מפעל לייצור קרונות וקטרים, נקלט והוכשר כוח אדם מקומי מיומן, והוצב הבסיס להקמת תעשיית הרכבות בסין.

בעקבות מלחמת סין-יפן ב-1895, ניצלו הכוחות הזרים את חולשת שלטון השושלת ואילצו את החצר הקיסרית לאפשר להם לסלול קווי רכבת נוספים בסין. בתגובה התגבשו, בעשור הראשון של המאה העשרים, תחושות של לאומיות בסין, שהובילו לקריאות נגד הנוכחות הזרה במדינה, לרבות נגד שלטון שושלת צ'ינג הדועכת, ממוצא מאנצ'ו. תחושות אלו מצאו את ביטויין בהקמת תנועות מחאה, שחלקן קראו לשלטון המרכזי להלאים את הזכויות על מכרות וקווי רכבת שהוענקו לזרים.⁷⁶ אף כי ב-1911, בשל מצבה הכלכלי המתדרדר של השושלת, השלטון אכן הוציא צו קיסרי שהכריז על הלאמת קווי רכבת – הוא ניתן דווקא לאלו שהוקמו על ידי חברות סיניות בפרובינציות, מתוך כוונה להשתמש בהם כערובה להלוואות מכוחות זרים. בתגובה הוקמה בסיצ'ואן "התנועה להגנת הרכבות", שארגנה מחאות ועצרות התנגדות חריפות. המחאות התפשטו במהרה גם למחוזות סמוכים, ובסופו של דבר הפילו את השושלת האחרונה בסין. כך הפכו הרכבות בסין מטכנולוגיה זרה, שמאיימת על הריבונות, לסמל של לאומיות סינית.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Great Britain, Foreign Office.

_____. *Commercial Reports from Her Majesty's Consuls in China, 1873*. London: Harrison

and Sons, 1875.

⁷⁵ *The North China Daily News*, October 17, 1877, 371.

⁷⁶ לדיון מפורט בנושא התגבשות תחושות הלאומיות בסין והשימוש ברכבות לצורך כך, ראו: Dylan P. Brady, "Forging the Nation Through Rails: Transportation Infrastructure and the Emergence of Chinese Nationalism" (MA. Thesis, University of Oregon, 2013).

_____ *Commercial Reports from Her Majesty's Consuls in China, 1874*. London: Harrison and Sons, 1875.

_____ *Correspondence Respecting the State of the Woosung Bar, Near Shanghai, Presented*

to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 1874. London: Harrison and Sons, 1874.

Kinder, Claude William. "Railways And Collieries of North China." *Minutes of the Proceedings of the Institution of Civil Engineers* 103 (1891): 278–306.

Shanghai: North-China Herald Office. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Transmitted to Congress, with the Annual Message of the President, December 4, 1883*. Washington, 1907.

Government Printing Office, 1884. Rapier, Richard C. *Remunerative Railways for New Countries*. London: E. & F.N., 1878.

Shenbao:

_____ "The Jiangwan Road Construction Case was Concluded." February 13, 1875.

_____ "The Circuit Intendant to the British Consul." April 6, 1876.

The National Archives of the UK (TNA):

_____ FO 17/672. Inclosure No. 3, Mayers' interview with Li Hongzhang, "Memorandum resp. of proposed Railway Schemes."

_____ FO 228/577, 401-2. "Articles of Agreement Relating to the Woosung Railway."

The North China Daily News: October 17, 1877, 371.

The North China Herald and Supreme Court & Consular Gazette (1870-1941):

_____ "Summary of News." March 23, 1876.

_____ "Memo on the Woosung Bar." April 24, 1875: 388.

_____ "The Woosung Railway." November 1, 1877: 394.

_____ "The Kaiping Railway." November 15, 1882: 531.

The Shanghai Courier & China Gazette: February 2, 1878.

Yung, Wing. *My Life in China and America*. New York: Henry Holt And Company, 1909.

מקורות משניים

Biggerstaff, Knight. "The Secret Correspondence of 1867–1868: Views of Leading Chinese Statesmen Regarding the Further Opening of China to Western Influence." *The Journal of Modern History* 22, no. 2 (1950): 122–136.

Brady, Dylan P. "Forging the Nation Through Rails: Transportation Infrastructure and the Emergence of Chinese Nationalism." MA Thesis, University of Oregon, 2013.

Carlson, Ellsworth C. *The Kaiping Mines 1877–1912* (2nd ed.). Cambridge: East Asian Research Center Harvard University, 1971.

Chung, Sue Fawn. "The Much Maligned Empress Dowager: A Revisionist Study of the Empress Dowager Tz'u-Hsi (1835-1908)." *Modern Asian Studies* 13, no. 2 (1979): 177–196.

Currie, Blair C. "The Woosung Railroad (1872–1877)." *Papers on China* (Harvard University) 20 (1966): 49–85.

Elman, Benjamin A. *On Their Own Terms: Science in China, 1550–1900*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.

_____. *A Cultural History of Modern Science in China*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2009.

Feuerwerker, Albert. *China's Early Industrialization: Sheng Hsuan-huai (1844–1916) and Mandarin Enterprise*. Cambridge and London: Harvard University Press, 1958.

Fletcher, Max E. "The Suez Canal and World Shipping, 1869–1914." *The Journal of Economic History* 18, no. 4 (1958): 556–573.

Hao, Yen-p'ing. *The Comprador in Nineteenth Century China: Bridge between East and West*. Cambridge and London: Harvard University Press, 1970.

Hinton, Harold C. *The Grain Tribute System of China (1845–1911)*. Cambridge: Harvard University Press, 1970.

Huenemann, Ralph William. *The Dragon and the Iron Horse: The Economics of Railroads in China 1876–1937*. Cambridge: Harvard University Press, 1984.

Hucker, Charles O. *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Taipei: Southern Materials Center, 1985.

Hummel, Arthur W. *Eminent Chinese of the Ch'ing Period, 1644–1912* (2 vols). Washington: Government Printing Office, 1943.

Kent, Percy Horace. *Railway Enterprise in China: An Account of Its Origin and Development*. London: Edward Arnold, 1907.

Keswick, Maggie. *The Thistle and the Jade: A Celebration of 150 Years of Jardine, Matheson & Co*. London: Octopus Books Limited, 1982.

- Koll, Elisabeth. *Railroads and the Transformation of China*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2019.
- Kotenev, Anatol M. "Land surrendered to Public Use." In *Shanghai: Its Mixed Court and Council*. Shanghai: North-China Herald Office, 1907.
- Landes, David S. "Why Europe and the West? Why Not China?" *Journal of Economic Perspectives* 20, no. 2 (2006): 3–22.
- Lin, Justin Yifu. "The Needham Puzzle: Why the Industrial Revolution Did Not Originate in China." *Economic Development and Cultural Change* 43, no. 2 (1995): 269–292.
- Mouat, Melissa. "The Establishment of the Tongwen guan and the Fragile Sino-British Peace of the 1860s." *Journal of World History* 26, no. 4 (2015): 733–755.
- Pong, David. "Confucian Patriotism and the Destruction of the Woosung Railway, 1877." *Modern Asian Studies* 7, no. 4 (1973): 647–676.
- Pomeranz, Kenneth. *The Great Divergence: China Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Rosenbaum, Arthur Lewis. "China's First Railway: The Imperial Railways Of North China, 1880–1911." PhD Diss., Yale University, 1972.
- Shao, Junyu. "'Chinese Learning for Fundamental Structure, Western Learning for Practical Use?': The Development of Late Nineteenth Century Chinese Steam Navy Revisited." PhD Diss., King's College, 2015.
- Rhoads, J. M. Edward. *Stepping Forth into the World: The Chinese Educational Mission to the United States, 1872–81*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2011.

Sturdevant, Sandra. "Imperialism, Sovereignty, and Self-Strengthening: A Reassessment of the 1870s." In *Reform in Nineteenth-Century China*, edited by Paul A. Cohen and John E. Schrecker, 63–70. Cambridge: East Asian Research Center, Harvard University; distributed by Harvard University Press, 1976.

Wang, Hsien-Chun. "Merchants, Mandarins, and the Railway: Institutional Failure and the Wusong Railway, 1874–1877." *International Journal of Asian Studies* 12, no. 1 (2015): 31–53.

Zhang, Zhong. "The Transfer of Network Technologies to China, 1860–1898." PhD Diss., University of Pennsylvania, 1989.

Zhu, Marlon. "Media and the Environment in Treaty-Port China: the 'Woosung Bar' Controversy in the 1870s." In *Local Realities and Environmental Changes in the History of East Asia*, edited by Ts'ui-Jung Liu, 88–118. London: Routledge, 2016.

גוף, קוסמוס וכוח: "דרך הין יאנג" ותפיסת הגוף ביפן בין המאה העשירית למאה האחת-

עשרה | אליהו ענתבי

מאמר זה מנתח את ההתגבשות של תפיסת הגוף בקרב האליטה היפנית בין המאות העשירית לאחת-עשרה, כישות השזורה בזמן ובמרחב, והמוכתבת בשגרה של ריטואלים ואיסורים הנוגעים לפעולתה ולתנועתה. במאמר נדון הקשר בין תפיסת גוף זו לשינויים אקולוגיים ואפידמיולוגיים מאותה תקופה, בהם הרס סביבתי ומגפות שנבעו מהטמעה של טכנולוגיות ממשל חדשות, ועיצוב המרחב שמקורו ביבשת (סין וקוריאה) – למשל, ארגון מחדש של השלטון ועיור. בהמשך לכך נדון המענה הריטואלי שניתן לאותם אתגרים בתצורת "דרך הין יאנג" – (Onmyōdō). על פי החוקר דייוויד ביאלוק (David Bialock), המאפיינים המרחביים והטמפורליים של דרך הין יאנג אשררו תפיסה דיכוטומית בין פריפריה "טמאה" למרכז "טהור". המרכז הטהור גולם על ידי הבירה הקיסרית וגופו של הקיסר, שנדרש להלימה עם הכוחות הפועלים ביקום בכל עת. דרך ניתוח של מסמכים רשמיים, יומנים, מכתבים ויצירות שנכתבו בידי בני האליטה של אותה תקופה, במאמר זה נטען כי שינויים בדינמיקה הפוליטית בחצר ועליית כוחם של בני משפחת הקיסר גרמו להפצתה של תפיסה זו בקרב שאר אצולת החצר, כך שזו החלה לדרוש את אותה הגנה ריטואלית שלה זכה הקיסר באופן בלעדי קודם לכן. בכך, מציג מאמר זה את מקומה המרכזי של "דרך הין יאנג" בעיצוב תפיסת הגוף של האליטה היפנית בין המאה העשירית למאה האחת-עשרה.

מבוא

"כשאתה משכים קום, ראשית, חזור שבע פעמים בקול נמוך על שם הכוכב של אותה השנה. קח ראי והסתכל בפניך, על מנת לבחון שינויים במראך. אז, הסתכל בלוח השנה וראה אם זהו יום המבשר טובה או רעה. אחר כך, צחצח את שיניך ואז, כשפניך פונות מערבה, שטוף את ידיך. קרא בשמו של הבודהה ועורר את האלים והאלוהיות שעלינו לכבד ולסגוד להן תמיד. לאחר מכן, תעד את מאורעות אמש. כעת, שבור את צומך עם מחית אורז. סרק את שיערך אחת לשלושה ימים, לא בכל יום. קצוץ את ציפורני ידיך ביום הפר, ואת ציפורני רגליך ביום הנמר. אם זהו יום מבורך, התקלח, אך רק פעם אחת בכל חמישה ימים."¹

קטע זה לקוח מתוך יומנו של בן האצולה פוג'יווארה נו-מורוסוקה (Fujiwara no-Morosuke, 908–960), שאותו כתב כמדריך לבניו כיצד עליהם לנהוג על מנת להבטיח את הצלחתם בעולם.² החל מהמאה העשירית הפכה משפחת פוג'יווארה, שאליה השתייך מורוסוקה, למשפחה החזקה ביותר בבירה הקיסרית היאן (Heian). תיאור

¹ Alan G. Grapard, "Religious Practices," in *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), ed. Donald H. Shively, and ¹ William H. McCullough (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 517.

² George Bailey Sansom, *A History of Japan*, (Folkestone: Dawson, 1978), 183.

זה שופך אור על החשיבות שהקנו בני האליטה ביפן באותה עת לשיקולים של זמן ומרחב בשמירה על בריאות גופם. הדבר בא לידי ביטוי בכך שכדי לבצע פעולות שנתפסות בימינו כהיגיינה בסיסית, כמו שטיפת ידיים וקציצת ציפורניים, המבצע נדרש להלימה עם כיוון שמיים מסוים בזמן מסוים המוגדר על ידי מיקום הכוכבים.

כיווני השמיים ומיקום הכוכבים נתפסו כחלק ממכלול גורמים המבטאים את מצב הכוחות הפועלים ביקום על פי התפיסה הקוסמולוגית הסינית. גישה זו תפסה מקום הולך וגדל במחשבה היפנית החל מהמאה השישית,³ בעקבות זרם נרחב של מהגרים ליפן מחצי האי הקוריאני רווי המלחמות, אשר נשאו עימם ידע מדעי, רוחני ותרבותי סיני.⁴ שגרת הבוקר הטקסית המתוארת בקטע לעיל מרמזת על האופן שבו בני התקופה תפסו את גופם כישות השזורה באופן אינהרנטי בכוחות הקוסמוס שסבבו אותו, כך שעל הגוף היה לפעול באופן שהוכתב על ידי גרמי השמיים ומיקומו במרחב. במאמר זה אבחן את התהליכים ההיסטוריים שעמדו מאחורי התגבשות תפיסת הגוף הזו, שאותה אני מכנה תפיסת "הגוף המשוקע", ואת המיצוב שלה בקרב האצולה של יפן בתקופת היאן (794–1185) בין המאה העשירית למאה האחת-עשרה.

תפיסת "הגוף המשוקע" נטועה בתפיסות מטאפיזיות שמקורן בסין ובפרקטיקות השונות שצמחו מאותה תשתית, או כפי שהדבר נקרא ביפן, "דרך הין יאנג" (Onmyōdō). ההגעה של אותם רעיונות לארכיפלג היפני ואימוצם הנלהב על ידי האליטה המקומית לא שינו רק את האופן שבו היא תפסה את העולם, אלא גם את האופן שבו היא חוותה אותו פיזית. זאת משום שאותן תפיסות היו בסיס לאמצעים חומריים ואידאולוגיים רבי-עוצמה שאותם אימצו השליטים ביפן על מנת לחזק את כוחם ואת מוטת שליטתם, כמו ארגון מחדש של השלטון תחת הקיסר ובנייה של ערי בירה.

באימוצם של השליטים היפנים את המודלים השלטוניים משושלת טאנג (Tang, 618–907) הסינית, הם יצרו ממשל ריכוזי ובירוקרטי המסוגל לגביית מיסים נרחבת ולגיוס צבאות קבע גדולים החל מאמצע המאה השביעית. שיטת הממשל החדשה הזו נקראה ביפנית "ממשל הריטסוריו" (Ritsuryō), והיא כללה גם בנייה של ערי בירה כמרכזים בירוקרטיים ושמיימיים שהקרינו סדר על המרחב. מפעלי הבנייה היו כל כך משמעותיים בגודלם ובהיקפם, עד שהם שינו ללא היכר את המרקם הסביבתי של יפן, מפני שהם הצריכו בירוא יערות וייבוש ביצות. יתר על כן, כחלק מההגירה הבין-יבשתית החל מאמצע המאה השביעית, חוותה אוכלוסיית הארכיפלג

³ Aihe Wang, *Cosmology and Political Culture in Early China*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 2.

⁴ Farris William Wayne, *Sacred Texts and Buried Treasures: Issues in the Historical Archaeology of Ancient Japan*, (Honolulu: University of Hawaii Press, 1998), 67, 109.

היפני התפרצויות חוזרות ונשנות של מגפות קטלניות שלהן היא לא הייתה מחוסנת. גורמים אלה שינו את מערכת היחסים בין העולם הרוחני והעולם האנושי ביפן, והובילו להתפתחות תפיסות אטיולוגיות שקישרו בין רעיונות של טומאה וטהרה לבין היבטים של זמן ומרחב. על פי החוקר דייוד ביאלוק (David Bialock), טקסים שנועדו להגן על הקיסר ועל המרכז השלטוני שלו מפני אותן סכנות השרישו ראייה דיכוטומית בין מרכז "טהור" ופריפריה "טמאה", שממנה יש להתגונן כמקור הטומאה מחוללת המחלה.⁵ הקיסר עצמו גילם את אותו מרכז "טהור" שעליו יש להגן בכל עת באמצעות מערכת טקסים ואיסורים, אשר שמרו על טהרתו ועל שלומה של הקיסרות כולה.

תפיסת "הגוף המשוקע" החלה בהתמקדות בגוף הקיסר, אך החל מהמאה העשירית היא התפשטה ממנו לבני אצולה כמו פוג'יווארה-נו-מורוסוקה. נשאלת השאלה מדוע. החוקר יושיטו האקדה (Yoshito Hakeda) טען כי שינוי אונטולוגי זה נבע מהעלייה בחשיבות הבודהיזם האזוטרי בחייהם של בני האצולה, שהחל מהמאה התשיעית החלו לראות בגוף אמצעי המאפשר להגיע להארה דרך פעולות פיזיות וריטואלים מורכבים.⁶ אינני שולל טענה זו, אך במאמר הנוכחי ברצוני להציע רובד נוסף לאותו תהליך, הלוקח בחשבון גם את השינויים הפוליטיים שחלו בקיסרות היפנית ואת מקומן של פרקטיקות "דרך הין יאנג" בחייהם של בני האצולה ביפן החל מהמאה העשירית. כבר מאותה תקופה נחלש רעיון "ממשל הריטסוריו", והכוח הפוליטי עבר מידי של המערך הבירוקרטי לידי משפחות האצולה. תהליך זה בא לידי ביטוי בכך שחמולת פוג'יווארה שלטה הלכה למעשה בחצר הקיסרית במשך 170 שנה. לטענתי, החל מהמאה העשירית, עם עלייתה של הגמוניית בית פוג'יווארה בחצר, כוחו של הקיסר תווך בידי בני משפחה בולטים – שהיו בעלי הכוח בפועל. ככל שגם הם גילמו את מרכזה של הקיסרות היפנית, כך גם גופם החל להיתפס כאותו מרכז "טהור" שעליו יש להגן באמצעות טקסים ואיסורים, שעד אותו זמן נועדו לקיסר בלבד. מקרה בוחן זה מאפשר לנו לחשוב מחדש על הקשר בין האדם לסביבתו, וכן, על מקומם של תהליכים טכנולוגיים ופוליטיים בעיצובה של מערכת יחסים זו.

⁵ David T. Bialock, *Eccentric Spaces, Hidden Histories*, (Palo Alto: Stanford University Press, 2007), 6.

⁶ הבודהיזם האזוטרי עוסק בפרקטיקות כמו שינון סותרות סודיות, שימוש במנטרות, מדיטציות על מנדלות וטקסים מורכבים המבטיחים כוחות מיוחדים והשפעה ממשית בעולם, ואשר הועברו בין מורים לתלמידים בתהליך שנמשך שנים. החל מהמאה התשיעית, כתות אזוטריות כמו הטנדאי (Tendai) והשינגון (Shingon) החלו להתבסס בקרב האליטה היפנית עקב המוצא האריסטוקרטי של הנזירים שהביאו תורות אלה מסין, כמו סאיצ'ו (Saicho) וקוקאי (Kukai). הרווחה החומרית אפשרה להם ללמוד את אותם סודות ואת הכוח הרב הגלום בהם. ראו: Stanley Weinstein, "Aristocratic Buddhism," in *The Cambridge History of Japan* (vol. 2), eds. Donald H. Shively and William H. McCullough (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 462–478; Grapard, "Religious Practices," 517.

ראשית אנתח במאמר את הקשר בין התבססותן של תפיסות "דרך הין יאנג" והתגבשות "ממשל הריטסוריו". בהמשך לכך אבחן כיצד השינויים הסביבתיים והביולוגיים שחלו על יפן בעקבות מאימוץ טכנולוגיות של ממשל ועיצוב מרחב במהלך התגבשות "ממשל הריטסוריו" היו מרכזיים בהתפתחות התפיסות האטיולוגיות ביפן של תקופת היאן. כמו כן, אבחן כיצד תפיסות אטיולוגיות אלה השפיעו על הטקסים שנועדו להגן על הקיסר, ועל תפיסת הגוף שהתגבשה סביבו. לבסוף, אדון כיצד השינוי ביחסי הכוחות בחצר הביא להתפשטות תפיסת הגוף שסבבה סביב הקיסר לשאר אצולת החצר, באמצעות אימוץ של פרקטיקות "דרך הין יאנג" בחייהם הפוליטיים ובחיי היום-יום שלהם.

הדרך לעוצמה

"דרך הין יאנג" נטועה בחליפין האנושי, הדתי והאינטלקטואלי שהתרחש בין הארכיפלג היפני והיבשת בין המאות השישית לשמינית. חליפין זה כלל ייבוא של תפיסות קוסמולוגיות סיניות, בעיקר דרך הדת הבודהיסטית שהגיעה ליפן לאחר שספגה מאפיינים מקומיים במהלך התפתחותה בסין.⁷ תאוריות קוסמולוגיות אלה טוענות כי היקום, המדינה והגוף האנושי משקפים זה את זה ונמצאים בקשר מתמיד ביניהם דרך כוחות מטאפיזיים שפעלו על כלל המערכת, כך שפעולות ושינויים במצבו של אחד מהדהדים ומשפיעים על שאר המערכת.⁸

בין כוחות אלה טמון ראשית כול הצ'י (Qi), ה"חומר" הפסיכו-פיזי המרכיב את כל הדברים החומריים והרוחניים ביקום. מערכת זו כוללת גם את הין (Yin) והיאנג (Yang), שהינם ביטויים שונים של הצ'י הנמצאים בתנועה מעגלית של התגברות ודעיכה: ין הוא ביטויו התגובתי, המופנם וה"קר", ואילו היאנג הוא ביטויו הפעיל, המוחצן וה"חם". מכאן שין ויאנג מסווגים את הדברים בעולם לפי תכונות אלו. למשל, בהקשר למחזור עונות השנה, עונת הקיץ היא שיאו של היאנג ועונת החורף היא שיאו של הין. רעיון זה שולב עם רעיון "חמשת התהליכים" (wuxing), המקטלג את כל התופעות והדברים בעולם לחמישה מצבי קיום – עץ, אש, אדמה, מתכת ומים, המבטאים מאפיינים ייחודיים ותכונות שונות, ומקיימים ביניהם יחסי גומלין של יצירה או כיבוש.⁹ לדוגמה, על פי תפיסה זו, רגש הפחד המסווג לתנועת ה"מים" מביא ליצירתו של כעס, המסווג לתנועת ה"עץ" ו"כובש" את רגש השמחה, המסווג לתנועת ה"אש".¹⁰ ידע בתשתית המטאפיזית הזאת נקשר לכוח פוליטי,

⁷ Herman Ooms, "Yin-Yang's Changing Clientele, 600-800." *Cahiers d'Extrême-Asie* 21, no.1 (2012): 24

⁸ Nathan Sivin, "State, Cosmos, and Body in The Last Three Centuries B. C. " *Harvard Journal of Asiatic Studies* 55, no. 1 (1995):7

⁹ T. J. Hinrichs, and Linda L. Barnes, *Chinese Medicine and Healing: An Illustrated History* (Cambridge: Harvard University Press, 2013), 31

¹⁰ Wang, *Cosmology and Political Culture*, 122

משום שהוא היה הבסיס ל"ארגז כלים" של אומנויות מהיבשת הטוענות להבנת הכוחות הפועלים ביקום ולגיוסם לצרכים האנושיים, כגון פירוש תופעות שמיימיות, הכנת לוחות שנה, ניבוי, כישוף וגאומנטיה (fengshui).¹¹

הקשר ההדוק בין "דרך הין יאנג" לכוח פוליטי הכתיב את האופן שבו יושם ידע זה בארכיפלג היפני עד תקופת היאן. פירושים של תופעות שמיימיות, בעיקר בידי נזירים בודהיסטים ממוצא סיני וקוריאני, שימשו "כלי נשק" בתככים ובמאבקים הבין-חמולתיים בחצר הקיסרית היפנית עד למחצית הראשונה של המאה השביעית. למשל, בתקופת שלטונה של הקיסרית סויקו (Suiko) בין השנים 593–628 נאבקה חמולת סוגה (Soga) בחמולה הקיסרית באמצעות נזיר בודהיסטי ממוצא קוריאני, שסיפק לסוגה פירושים אלטרנטיביים לתופעות שמיימיות מאלה של מנבאי הקיסרית.¹² מכאן שאויבי הקיסרית יכלו לטעון לקשר עם כוחות עליונים המצדיקים את עלייתם לשלטון על פניה. הפוטנציאל החתרני הגלום בידע הזה גרם לשלטון להגביל אותו, ובה בעת הוא החל לעבור תהליכי התעצמות וריכוז של כוח.

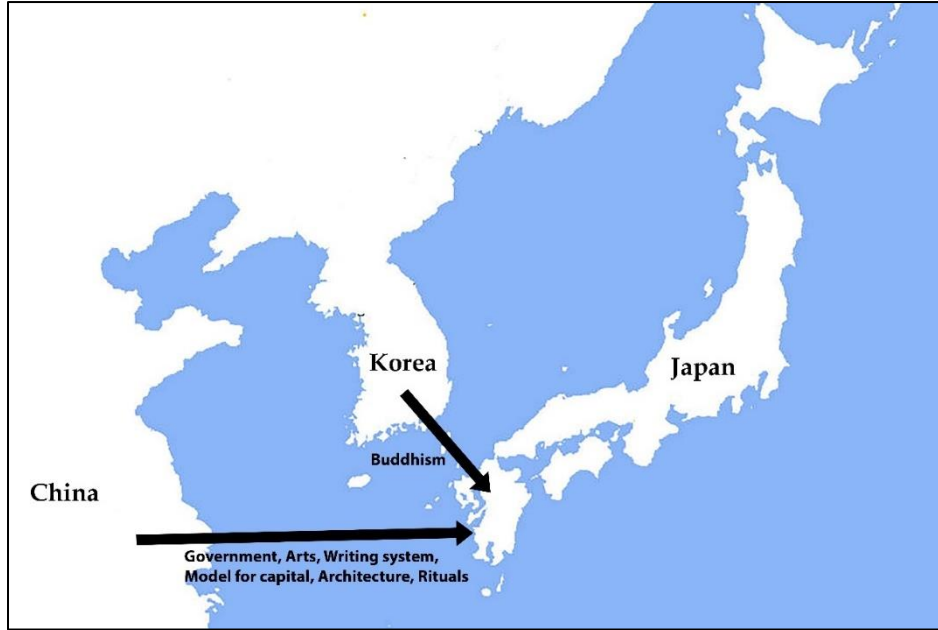
תהליך התפתחותו של שלטון בירוקרטי המבוסס על המודל של שושלת טאנג התרחש במהלך שלטונו של הקיסר טנמו (Tenmu), ששלט ביפן בין השנים 673–686. בתקופה זו עמדה יפן בפני איומים של פלישה מבחוץ בידי שושלת טאנג וממלכת שילה (Silla) הקוריאנית המתעצמת.¹³ הקיסרות היפנית חזתה בהתעצמותה של ממלכת שילה, אשר אימצה מודלים סיניים של ממשל ואף השתמשה בהם כדי להביס את שושלת טאנג, ולכן החליטה ללכת בעקבותיה.¹⁴ מכאן התחיל להתגבש "ממשל הריסטוריו" תוך החלה של מערכת בירוקרטית על חלוקת האדמות, גביית המיסים והיכולת לגייס צבא קבע. תהליך זה התרחש במקביל לדרישה של מומחים מהיבשת לכך, ובזכות והידע שהיה ברשותם.¹⁵

¹¹ שם, 24–25. גאומנטיה (הידועה בשם fengshui) עוסקת בעיצוב המרחב באופן המבטיח הלימה עם הכוחות הפועלים ביקום. Herman Ooms, *Imperial Politics and Symbolics in Ancient Japan* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2008), 89.

¹³ Ooms, "Yin-Yang's Changing Clientele, 600–800", 27.

¹⁴ Okazaki Takshi, "Japan and the Continent," in *The Cambridge History of Japan*. (Vol. 1), ed. Delmer M. Brown, 307. (Cambridge: Cambridge University Press, ed. 1993).

¹⁵ שם, 201.

תמונה 1: מפת החליפין האנושי, הטכנולוגי והאינטלקטואלי בין יפן, קוריאה וסין במאות השישית עד השמינית.

כיוון שהידע הקוסמולוגי היבשתי עמד בבסיסן של פרקטיקות בעלות כוח פוליטי עוצמתי, הוא יושם ככלי שלטוני ביפן, ואף הוקם משרד ממשלתי בשם "משרד הין יאנג" (Onmyōryō) במחצית השנייה של המאה השביעית. משרד זה שימש כמונופול ממשלתי על אומנות הניבוי, ונאסרה החזקתם של ספרי ניבוי והשימוש בהם באופן פרטי בקוד החוקים של "ממשל הריטסוריו"¹⁶. בהתאם לכך, מומחי ין יאנג (Onmyōji) מהמשרד נשלחו לחופים כדי לסייע לצבא לחזות במהלכי האויב כאשר איום הפלישה של שושלת טאנג נתפס כבלתי נמנע.¹⁷ מומחי ין יאנג סייעו גם באבחון מחלותיו של הקיסר, השתמשו בגאומנטיה על מנת לקבוע מקומות מיטביים לבניית ערי בירה, מבני ממשל ומקדשים, וחישבו את תנועת גרמי השמיים על מנת לשפר את יעילותם של טקסים כנגד מגפות הנגרמות מרוחות רעות.¹⁸ מגפות אלה היו בין האתגרים שעמדו בפני הקיסרות היפנית החל מהמאה השמינית, ואשר עיצבו את החשיבה האטיולוגית עד תקופת היאן ובמהלכה.

מכאן שתפיסות קוסמולוגיות יבשתיות היו דרך חדשה להבין את העולם ואף לשלוט בו, מה שהעניק לקוסמולוגיה משמעות פוליטית מרחיקת לכת. "דרך הין יאנג" שימשה אמצעי לגייס את אותם כוחות, מה שהוביל ליצירת מונופול ממשלתי עליה בדמות "משרד הין יאנג". הארסנל שהיה בידי המומחים של אותו

¹⁶ Ooms, "Yin-Yang's Changing Clientele, 600-800," 30.

¹⁷ שם, 29.

¹⁸ Michael Como, "Onmyōji, the Earth God and Ghosts in Ancient Japan," Cahiers d'Extrême-Asie 21, no. 29; שם, 48 (2012): 1.

משרד יושם ככלי שלטוני, וככוח תגובה נגד גורמים שאימו על ההגמוניה הקיסרית. איומים אלה נבעו מתהליך ההתעצמות של הקיסרות היפנית במהלך המאות השביעית והשמינית, והיו מרכזיים בעיצוב התפיסות האטיולוגיות ותפיסת הגוף שסבבה סביב הקיסר.

"רוחות רעבות" ואלים זועמים

כינון "ממשל הריסטוריו" ייצג את שיא ההשפעה של היבשת על הארכיפלג היפני מבחינה פוליטית, אינטלקטואלית וחומרית. השפעות מגוונות אלה ביססו את כוחו של השליט ואת ההצדקה לשלטונו, והוא ובירתו הוצגו כמרכזים השמיימיים של העולם. הקיסר טנמו אימץ את התואר הקיסרי הסיני "שליט המואר בידי השמיים" (tennō), שביסס את שלטונו על צו שמיימי כמתווך בין המרחב השמיימי, הארצי והאנושי.¹⁹ מכאן שהיה הכרח לשמור על טהרתו של הקיסר והלימתו עם כוחות הקוסמוס בכל עת כדי להבטיח את שגשוג הקיסרות ונתיניה. המרכזיות הקוסמית הזו התגלמה באופן גשמי בבנייתן של ערי בירה על פי המודל הסיני כמרכזים שמיימיים של הקיסרות, המקרינים סמכות וסדר על הפריפריה. תהליך זה יצר הבחנה בין מרכז ופריפריה, אך הדיכוטומיה של טומאה וטהרה שעליה דיבר דיוויד ביאלוק הייתה קשורה בתגובה הריטואלית לגורמים הביולוגיים והסביבתיים שאימו על הקיסרות היפנית באותה תקופה.²⁰

תהליך העיור היה גורם מרכזי בשינויים הסביבתיים שעברו על מרכז יפן במהלך המאה השמינית. הקשר ההדוק בין בניית ערי בירה למעמד הסמלי של השליט גרם לכך שמאבקי חצר הובילו לבנייה נרחבת של מרכזים שלטוניים חדשים על פי נאמנויות אזוריות שונות, ובין השנים 670–790 נבנו חמש ערי בירה במרכז יפן.²¹ הגודל של אותן ערים היה חסר תקדים לאיים היפניים דאז, ואוכלוסיותיהן מנו בין כמה רבבות למאות אלפי תושבים. בעיר נארה (Nara) שהייתה המרכז הפוליטי ביפן לאורך מרבית המאה השמינית, חיו כמאתיים אלף תושבים, והיא הכילה מבני ממשל גדולים וקומפלקסים אדירים של מקדשים בודהיסטיים.²²

הבירה האחרונה מבין חמש ערי הבירה שנבנו בין המאות השביעית והשמינית הייתה היאן, שהוקמה בשנת 793 והכילה כמאה אלף תושבים. היאן כללה ארמונות ענק, מבני ממשל ומרחבים ציבוריים גדולים כמו

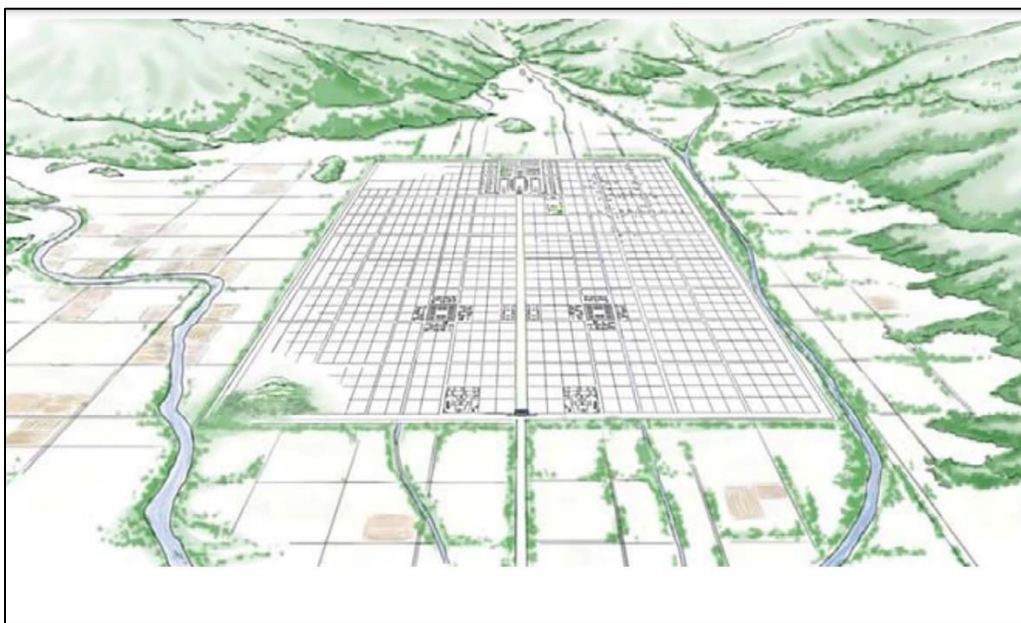
¹⁹ Ooms, *Imperial Politics and Symbolics in Ancient Japan*, 43.

²⁰ שם, 52–53.

²¹ Okazaki, "Japan and the Continent", 252.

²² שם, 244–245.

שווקים, פארקים ומקדשים.²³ מפעלי בנייה אדירים אלה התפרסו על פני מרחבים גאוגרפיים עצומים, והביאו להרס מקומות המשכן של אינספור רוחות ואלוהויות (kami). בהתאם לתפיסה של בני התקופה, יש לרצות או לגרש את הרוחות, וכך למנוע מהן להמיט אסון ומחלה.²⁴ מכאן שהשימוש בקרקע על פי מודלים "יבשתיים" דרש גם את היישום של טכניקות פולחניות יבשתיות, שנועדו לטהר את המרחב ולאפשר את המחיה באזורים אלה דרך שימוש בגאומנטיה וטקסי גירוש שדים.²⁵ משום מכך, תפיסות של חולי וסכנה נקשרו להיבטים מרחביים, ודרשו ביצוע פעולות מסוימות על מנת להשתמש במרחבים מסוימים.

תמונה 2: המבנה הסימטרי של העיר היאן וחלוקת רחובותיה בצורת שתי וערב כדי להקרין סדר קוסמי ברחבי הקיסרות.²⁶

השינוי ביחסה של האוכלוסייה היפנית לעולמה הרוחני לא הושפע רק מתהליך העיור והשינוי הסביבתי שהוא גרם, אלא גם מגורמים ביולוגיים. ההגירה בין הארכיפלג היפני לבין היבשת הובילה גם להפצת מגפות שאוכלוסיית האיים לא הייתה מחוסנת להן. המחלות נישאו בגופם של סוחרים, נזירים ומטיילים, ונעו ברחבי הדרכים שסלל "ממשל הריסטוריו" כדי להגביר את הסחר ולחזק את מוטת שליטתו על המרחב. בעקבות כך,

William H. McCullough, "The Heian Court" in *The Cambridge History of Japan*. (Vol. 2), eds. Donald H. Shively,²³ and William H. McCullough, (Cambridge: Cambridge University Press, eds. 1999), 109, 117, 122.
²⁴ Como, "Onmyōji, the Earth God and Ghosts in Ancient Japan," 50.
²⁵ שם, 51.

Mathew Starvos, Ronald G. Knapp, and Xing Ruan, *Kyoto: An Urban History of Japan's Premodern Capital*²⁶ (Honolulu: University of Hawaii Press, 2014), 6.

החל מהמאה השמינית ולכל אורך תקופת היאן התפרצו מגפות באופן תדיר, והן פגעו קשות באוכלוסיית הקיסרות.²⁷ למשל, חוקרים מעריכים כי מגפה שהתפרצה בשנת 793 הביאה לחיסולה של כשליש מאוכלוסיית יפן, לרבות אנשי החצר הקיסרית.²⁸ באותה תקופה מגפות נתפסו כרוחות רעות שנעו על גבי דרכי הקיסרות, והמיטו חולי ומוות על הקהילות שעמדו בדרכן.²⁹ על פי החוקר מייקל קומו (Como), התמותה הנרחבת שגרם המשבר האפידמיולוגי הובילה לכך שרבים מהמתים לא זכו לקבורה נאותה, והתפיסה המקומית הייתה כי נשמותיהם הפכו ל"רוחות רעבות" שנעו בדרכים בחיפוש אחר קורבנות שיזינו אותן.³⁰ מכאן שדרכים, לרבות אלה שהובילו לעיר הבירה, זוהו עם חולי וטומאה.

תמונה 3: רוחות רעבות המחפשות קורבנות ברחובות היאן מוכת המגפה, מתוך "מגילת הרוחות הרעבות" המתוארכת לשלהי המאה השתים-עשרה.

השינויים הסביבתיים והרוחניים שעברה יפן מהמאה השמינית ואילך דרשו תגובה ריטואלית שתענה על המקורות הרוחניים של האיומים הביולוגיים. תגובות אלה כללו טקסים שמוצאם מסין, כמו טקס ה"מיצ'יאה-נו-מאטסורי" (michiae no matsuri – טקס נשמות הדרכים) שכלל הקרבה של בעלי חיים ושימוש בלחשים ממקור

²⁷ Como, "Onmyōji, the Earth God and Ghosts in Ancient Japan," 52

²⁸ שם, 54.

²⁹ שם, 52.

³⁰ שם, 52. על פי האמונה בסין ויפן של המאה השמינית, מת שלא זכה לקבורה נאותה ופולחן לאחר מותו רדף את עולם החיים כ"רוח רעה", המחפשת הזנה אלטרנטיבית למנחות שאינה מקבלת דרך "אכילת" הצ'י של אלו הנמצאים במצב שבין חיים ומוות.

סיני בצמתים מרכזיים ובכניסות לעיר הבירה.³¹ טקס נוסף ממוצא יבשתי הנטוע בתפיסות הקוסמולוגיות הסיניות היה ה"טסוינה" (tsuina – גירוש השדים הגדול) שבוצע כנגד רוחות מגפה במהלך חילופי עונות השנה. תקופות אלה נחשבו למסוכנות במיוחד משום שהשינוי בדפוסי הצ'י שהתרחש במהלכן גרמו לפעילות נרחבת יותר של רוחות רעות. ה"טסוינה" בוצע בשערי עיר הבירה על ידי מומחה ין יאנג לבוש בפרוות דוב וחמוש בחנית ומגן, במטרה למנוע מהרוחות הרעות להיכנס אל העיר.³² טקסים אלה השרישו עוד יותר את הקשר בין כוחות קוסמולוגיים, זמן ומרחב לבין חולי, ואת התפיסה כי יש להגן על עיר הבירה מפני הפריפריה הטמאה המהווה מקור לרוחות רעות.

התפיסה הדיכוטומית בין המרכז והפריפריה שנוצרה בעקבות הטקסים השפיעה גם על תפיסת גופו של הקיסר. דמותו החלה להיתפס כגילום האנושי של המרכז הקוסמי של הקיסרות, שעליו יש להגן בכל עת מפני טומאה שנתפסה כמקור לחולי ואסונות. הקיסר הוקף מבוקר עד ערב במומחי ין יאנג שביצעו טקסי גירוש שדים בשם "הנבאי" (henbai – הסרת הדיבוק), בעודו עובר בין חדרים וחללים אחרים בארמון הקיסרי.³³ מהמאה התשיעית נוסף גם טקס ה"נאנסה נו הראה" (nanase no harae – טיהור שבעת הזרמים), שנערך לצד דרכי המים בתוך היאן, במהלכו הועברה הטומאה שהצטברה בגופו של הקיסר לפסלון עץ שהושט בזרם המים אל מחוץ לעיר.³⁴ טקסים אלו אשררו את התפיסה כי גופו של הקיסר הוא "גוף משוקע" בכוחות הקוסמוס הפועלים בעולם, וכי עליו להתמגן בכל עת ממקורות טומאה וחולי המסכנים אותו, ובכך את הממלכה הקיסרית כולה.

תפיסה זו של גוף הקיסר הייתה קשורה באופן אינהרנטי לתהליך הריכוזיות וההתעצמות של השלטון הקיסרי כחלק ממדיניות "ממשל הריטוריו". החל מהמחצית השנייה של המאה השמינית דעך ביפן איום הפלישה בידי מעצמות זרות, וכך פחת גם הצורך בהחזקת צבא קבע. לצד זאת, ההוצאות הכרוכות בהחזקת המערך הבירוקרטי של השלטון גרם לירידת קרנם של מאמצי הריכוזיות וההתעצמות של הממשל בקרב האצולה הקיסרית.³⁵ אחת ההשלכות של תהליך זה הייתה החלת שיטת ה"שואן" (shōen), שהאצילה את הסמכות לגביית מיסי הקרקעות של מקדשים ואדמות חדשות שהיו זמינות לעיבוד בעקבות בירוא יערות

³¹ שם, 54–55.

³² Ooms, *Imperial Politics and Symbolics in Ancient Japan*, 102–103.

³³ שם, 103–104.

³⁴ Bialock, *Eccentric Spaces, Hidden Histories*, 6.

³⁵ Shively and McCullough, "Introduction," 7–8.

מהמערך הבירוקרטי של השלטון למוסדות דתיים חזקים ולחמולה הקיסרית.³⁶ עקב כך, כוחו של המוסד הקיסרי החל להיחלש אל מול בני משפחה חזקים שהחזיקו באדמות רבות, ואשר צברו הון והשפעה שהאפילה על כוחו של הקיסר, דרך קשרי נישואין ועוצרות על קיסרים ילדים. תהליך זה הביא לכך שתפיסת ה"גוף המשוקע" שסבבה סביב הקיסר החלה להתפשט גם בקרב בני המשפחה הקיסרית ואצולת החצר. הדבר בא לידי ביטוי בדעיכת "משרד הין יאנג" במאה התשיעית, וניכוס סמכויותיו למשפחות של מומחי ין יאנג, שסיפקו שירותים לבני האצולה.³⁷

לסיכום, גורמים סביבתיים וביולוגיים הקשורים לחילופי הידע והטכנולוגיה הבין-יבשתיים, כמו עיור ומגפות, הגדירו מחדש את מערכת היחסים בין העולם האנושי והרוחני ביפן. מערכת היחסים החדשה הזו ביססה תפיסות אטיולוגיות חדשות שהתפתחו באותה תקופה, אשר קשרו בין רעיונות של טומאה וטהרה לגורמים של מרחב זמן. על פי גישה זו, בריאות הגוף הייתה תלויה בשיקולים של מרחב זמן, והדבר בא לידי ביטוי בטקסים שעסקו בגופו של הקיסר, אשר גילם את המרכז השמיימי הטהור של הקיסרות. עם ירידת כוחו של המוסד הקיסרי והמערך הבירוקרטי שעמד בראשו והתחזקות כוחם של בני המשפחה הקיסרית, תפיסות גוף אלו התפשטו גם אליהם.

קיסרים ילדים, עוצרים וטאבוים כיווניים

בני משפחתו של הקיסר, שהחלו לשלוט על הקיסרות בפועל, החלו גם להיות מזוהים עם המרכז הקיסרי – ועל כן נדרשו לאותה הגנה ריטואלית שלה זכה קודם לכן הקיסר. המשפחה שהחלה לבסס את עצמה כמשפחה הדומיננטית בחצר הייתה חמולת פוג'יווארה, אשר ביססה את עצמה כשליטה העיקרית של המוסד הקיסרי בין המאות העשירית לאחת-עשרה. במסגרת תהליך זה, בני הפוג'יווארה החלו לנכס פרקטיקות וטקסים של "דרך הין יאנג", שהביאו להרחבת תפיסת הגוף שסבבה סביב הקיסר גם אליהם והיוותה גורם מרכזי בהפצת תפיסת ה"גוף המשוקע" בקרב אליטת החצר.

היחלשות כוחו של המוסד הקיסרי נטועה באופן אירוני בניסיונות של קיסרים שאפתנים לחזק את כוחם אל מול בני אצולה חזקים שעמדו בראש משרדי "ממשל הריסטוריו". הקיסר סאגה (Saga) הקים את משרד "שר החצר" בשנת 810, ואייש אותו במקורביו הנאמנים ביותר. משרד זה היה אמון על שמירת צוויו

³⁶ Dana Morris, "Land and society," in *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), eds. Donald H. Shively and William H. McCullough (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 232–233.

³⁷ Ooms, "Yin-Yang's Changing Clientele, 600-800," 35–36.

ומסמכיו של הקיסר לצד הגנה אישית עליו, ולקראת סוף המאה התשיעית הוא הלך ונהיה לגוף הממשלתי הדומיננטי בחצר.³⁸ הממשק הקרוב בין משרד זה לקיסר אפשר לעומד בראש המשרד ליצור קשר ישיר ואינטימי עם הקיסר, ובכך ליצור ברית נישואין עם המשפחה הקיסרית. פוג'יווארה נו פיווטסוגו (Fujiwara no Fuyutsugu), שעמד בראש משרד "שר החצר", חיתן את בתו עם בן הקיסר סאגה, ובכך אפשר לצאצאיו לרשת את כס הקיסרות.³⁹

עלייתו לשלטון של נכדו של פיווטסוגו, הקיסר הילד מונטוקו (Montoku), בשנת 850, סימנה את תחילת ההגמוניה של חמולת פוג'יווארה על המוסד הקיסרי. בנו של פיווטסוגו, יושיפוסה (Yoshifusa), היה דודו של הקיסר מונטוקו ונהיה לעוצרו, כלומר, מי ששלט בפועל עד שהקיסר הגיע לבגרות.⁴⁰ לאחר תקופת מתח בין חמולת פוג'יווארה לאויבים אחרים בחצר, החל משנת 967 עוצרים ממשפחת פוג'יווארה שלטו על הקיסרות דרך קיסרים ילדים עד שלהי המאה האחת-עשרה. עובדה זו נבעה מיכולתם יוצאת הדופן של מנהיגי החמולה בניהול קשרי נישואין בחצר הקיסרית, כך שצאצאי המשפחה היו קיסרי יפן במשך 170 שנים ברציפות, עד שנת 1068.⁴¹ יתרה מכך, בין השנים 972–1028 בני משפחת פוג'יווארה וקרוביהם מחמולות אחרות, כמו חמולת מינמוטו (Minamoto), אף איישו את מרבית תפקידי החצר הבכירים.⁴²

לטענתי, ככל שהמוסד הקיסרי הפך למוסד משפחתי, המרכז הקוסמי התרחב מהקיסר גם לבני משפחתו הקרובים באמצעות ניכוס פרקטיקות של "דרך הין יאנג", שעד אז שומשו להגנתו הבלעדית של הקיסר. פרקטיקות "דרך הין יאנג" באו לידי ביטוי בחייהם הפוליטיים והאישיים של בני אצולת החצר דרך טקסי גירוש שדים, שיקולים גאומנטיים, ומערכת איסורים הקשורה לתנועתם במרחב ובזמן.

טקסי גירוש השדים שקודם לכן נועדו לשימוש הבלעדי של הקיסר, כמו ה"הנבאי" שהוזכר לעיל, החלו להתבצע בעבור בני אצולת החצר על ידי מומחי ין יאנג כבר במאה העשירית. אחת הדוגמאות המוקדמות לניכוסם של טקסי גירוש שדים על ידי אצולת החצר ניכרה במסעות רשמיים לפריפריה, שנחשבה למסוכנת. מיומנו של טאירה נו צ'יקנבו (Taira no Chikanobu) עולה כי בשנת 974 בוצע טקס "הנבאי" לטובת מסעו של

Donald H. Shively and William H. McCullough, "The Heian Court," in *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2)³⁸ 41 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

³⁹ שם, 48.

⁴⁰ שם, 45.

⁴¹ Shively and McCullough, "Introduction," 4–5.

⁴² Shively and McCullough, "The Heian Court," 45.

מינמוטו נו מיצ'יסטו (Minamoto no Michisato) למחוז סנוקי (Sanuki) המרוחק, שאליו נשלח כדי לכהן כסגנו של המושל.⁴³ דוגמה נוספת עלתה במהלך המרידה של טאירה-נו-טדטסונה (Taira no Tadatsune) בצפון-מזרח יפן בשנת 1031, אז בוצע טקס "הנבאי" לטאירה-נו-נאוקטה (Taira no Naokata) לפני שיצא לדכא את המרד. במקרה אחר משנת 1008, מומחי ין יאנג זומנו ללידת יורש העצר של הגבירה שושי (Shōshi), שהייתה אשת הקיסר ובת העוצר פוג'יווארה-נו-מיצ'ינגה (Fujiwara no Michinaga), כחלק ממאמץ לגירוש שדים המסכנים את הלידה.⁴⁵ דוגמאות אלה ממחישות כיצד תפיסת הגוף כמרכז הקוסמי של הקיסרות החלה לכלול גם את אצולת החצר, ומומחי ין יאנג החלו לספק שירותי גירוש שדים לטובת ענייני השלטון שבוצעו בידי בני אצולה.

תמונה 4: לידה של בת אצולה מתקופת היאן ו"רוח רעבה" המנסה לתקוף את האם והיילוד, מתוך "מגילת הרוחות הרעבות".

לצד השימוש בפרקטיקות גירוש שדים מ"דרך הין יאנג" למען "צרכים רשמיים", האליטה של תקופת היאן דרשה גירושי שדים גם למען ענייניה האישיים. גירושי שדים אלה נקשרו לאמונה שמבנים חדשים או נטושים

Gaynor Sekimori and Shin'ichi Shigeta, "A Portrait of Abe No Seimei," *Japanese Journal of Religious Studies*⁴³ 40, no. 1 (2013): 78

Shin'ichi Shigeta and Luke Thompson, "Onmyōdō and the Aristocratic Culture of Everyday Life in Heian⁴⁴ Japan," *Cahiers d'Extrême-Asie* 21, no. 1 (2012): 72

Anna Andreeva, "Childbirth in Aristocratic Households of Heian Japan," *Dynamis (Granada)* 34, no. 2 (2014):⁴⁵ 363

נרדפים בידי רוחות רעות, אשר הובילה לצורך לטהר מרחבים שנבנו על משכנם של רוחות ואלים.⁴⁶ קטע מיומנו של בן האצולה פוג'יווארה-נו-סנסוקה (Fujiwara no Sanesuke) מתאר כיצד הוא שכר את שירותיו של מומחה ין יאנג שיבצע למענו "הנבאי" לפני שחזר לגור בבית נעוריו, שאותו עזב לאחר נישואיו.⁴⁷ קטע אחר מיומנו של פוג'יווארה-נו-מיצ'ינגה, המתוארך לשנת 1005, מתאר כיצד הוא נאלץ לחכות למומחה ין יאנג בשם אבה-נו-סיימיי (Abe no Seimei) שאיחר לבצע את הטקסים אשר יאפשרו לו להיכנס לאחוזתו החדשה בבטחה.⁴⁸ דוגמאות אלה ממחישות שהניכוס של פרקטיקות ין יאנג לחיי היום-יום של אצולת החצר נבע מהפנמה עמוקה יותר של תפיסת ה"גוף המשוקע" והשמירה עליו, בדגש על תנועה ושימוש במרחב באמצעות גירוש שדים.

הניכוס של פרקטיקות "דרך הין יאנג" הנוגעת לתנועה ושימוש במרחב לא הוגבלו רק לגירוש שדים, אלא הן שימשו גם לגאומנטיה. מכתב מאוסף הכתבים מהמאות העשירית והאחת-עשרה מתאר את השיקולים הגאומנטיים שנלקחו בחשבון בהקשר למיקומם של מבנים בתקופה:

לאחרונה רכשתי אחוזה בהרים. המאפיינים הטופוגרפיים שלה הם כדלהלן: בחלקה הדרומי ישנו מאגר מים גדול, בחלקו המזרחי נהר ארוך, ממערב ישנה דרך ראשית, ומדרום ביצה. מומחה גאומנטיה אמר על האחוזה כי: "אם הייתה גבעה בחלקה הצפוני אזי האחוזה הייתה זוכה לנוכחותם של ארבעת האלים. לעומת זאת, [בחלקה הצפוני] יש ביצה, מה שבבירור אינו רצוי." מקור כתוב אחר מציין כי: "הפרד [את הביצה מהאחוזה] באמצעות חורשה וראה בה כאל גנבו (Genbu). במילים אחרות, על ידי נטיעת עצי אורן, ארז, במבוק, אלון וכדומה מדרום לביצה, אשר נמצאת מצפון לאחוזה, המקום יהיה מוכן לקבל את נוכחותם של ארבעת האלים." מה דעתך על כך?⁴⁹

במכתב זה מתייעץ מושל מקומי עם מומחה ין יאנג על משמעות העובדה שמצפון לאחוזתו שוכנת ביצה ולא גבעה, דבר הסותר את עקרונות הגאומנטיה של התקופה. על פי עקרונות הגאומנטיה דאז, מיקום המבנה צריך להתכתב עם ארבעת האלים של כיווני השמיים (Shishin) – "גנבו", "סוזקו" (Suzaku), "סייריו" (Seiryu)

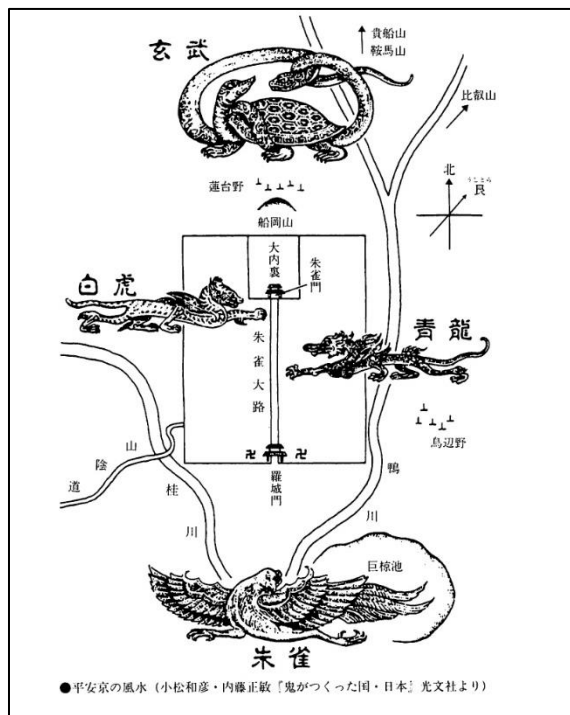
⁴⁶ Shigeta and Thompson, "Onmyōdō and the Aristocratic Culture of Everyday Life in Heian Japan," 72.

⁴⁷ שם, 72.

⁴⁸ Sekimori and Shigeta, "A Portrait of Abe No Seimei," 79.

⁴⁹ Shigeta and Thompson, "Onmyōdō and the Aristocratic Culture of Everyday Life in Heian Japan," 69.

ו"בייאקו" (Byakko), המייצגים אלמנטים טופוגרפיים שונים כדוגמת גבעות, מקורות מים, דרכים ונהרות.⁵⁰ גם במהלך לידתה של הגבירה שושי נלקחו בחשבון שיקולים גאומנטיים, ומומחי הין יאנג קבעו כי על מנת להבטיח את הצלחת הלידה של יורש העצר, עליה להתקיים בחדר הצפוני ביותר באחוזה.⁵¹ ניתן לראות מדוגמאות אלה כי בדומה לאופן שבו המדינה ניסתה לגייס את הכוחות הפועלים ביקום דרך שיקולים גאומנטיים במיקום ערי הבירה, גם אצולת תקופת היאן ניכסה לעצמה פרקטיקה זו.

תמונה 5: ארבעת אלי כיווני השמיים והאלמנטים הטופוגרפיים שהם מייצגים: גבו מצפון (הר), בייאקו ממערב (דרך), סיריו ממזרח (נהר) וסוזקו מדרום (מאגר מים).⁵²

בני האצולה של המאות העשירית והאחת-עשרה הוטרדו לא רק משיקולים מרחביים בהתנהלות של גופם, אלא גם משיקולי זמן. הקשר בין המרחב השמימי וגוף האדם, על פי התפיסה הקוסמולוגית הסינית, הביא את בני האצולה לשאוף להתאמה עם תהליכים שמימיים. לפי תפיסה זו, לכל יום בשנה היו משמעויות קוסמולוגיות שהכתיבו כיצד יש לנהוג בו על מנת להבטיח תיאום עם הכוחות שפועלים באותו הזמן. מכאן שאצולת התקופה התייעצה עם מומחי ין יאנג לפני שביצעו פעולות כמו תנועה ממקום למקום, הקמה של

⁵⁰ שם, 70.

⁵¹ Andreeva, "Childbirth in Aristocratic Households of Heian Japan," 362

⁵² 三浦国雄, "風水: 中国人のトポス", (平凡社, 1995), 204

מבנים ופסלים וקיום טקסים, כדי להבטיח את הצלחתם.⁵³ כך למשל, מומחה הין יאנג אבה-נו-סיימי היה הגורם המכריע בקביעת מועדי הצבתם של פסלים בודהיסטיים בידי בני אצולה. במסמכים רשמיים מתואר כי אבה קבע את יום הצבתו של פסל אל גירוש השדים פודו (Fudō) בידי מיצ'ינגה ביום בר-מזל, ואסר את הקמתו של פסל הבודהה בידי פוג'יווארה-נו-סנג'י (Fujiwara no Senji) ביום חסר מזל.⁵⁴

המנהג שביטא באופן הבולט ביותר את הפנמת תפיסת ה"גוף המשוקע" כיישות השזורה בזמן ובמרחב בקרב שאר אצולת החצר במאות העשירית והאחת-עשרה קשור בטאבוים הכיווניים (kata-imi). לפי תפיסה זו, תנועת גרמי השמיים הגדירה כיוונים שאין ללכת בהם מפני שהם לא היו בהלימה עם הכוחות הקוסמולוגיים הפועלים באותו הזמן.⁵⁵ למשל, בשנת 999 מתועד כי אבה-נו-סיימי קבע את היום והשעה שבהם הגבירה שושי תוכל לבקר במקדש הוקואין (Hōkōin) בעיר היאן כדי שלא תעבור על טאבו.⁵⁶ נוסף על כך, באסופת מכתבים של בן האצולה פוג'יווארה נו אקהירה (Fujiwara no Akihira), שחי בין השנים 989–1066, מופיע מכתב המתאר לבן אצולה אחר פסטיבל שאותו פספס מטעמי טאבו כיווני.⁵⁷

גם ספרות מהתקופה העוסקת בחיי האצולה שופכת אור על מנהג זה. הרומן הראשון בעולם, "מעשה גנג'י" (Genji Monogatari), שנכתב בידי בת האצולה מורסקי שיקיבו (Murasaki Shikibu) בשנת 1008, מגולל את חייו של בן הקיסר לאישה ממעמד נמוך, היקארו גנג'י (Hikaru Genji), ומתאר את חיי התענוגות וחוסר המעש שלו בחצר הקיסרית. הטאבוים הכיווניים מופיעים מספר פעמים לאורך הרומן, מה שמבטא את חשיבות המנהג באותה תקופה. לדוגמה, כאשר גנג'י הוזמן לבלות לילה בארמון חתנו, מתואר כי:

עתה ירדה החשכה. מישהו אמר כי מיקום "כוכב הארץ" יגרום לכך שיהיה זה חסר מזל לנסוך [גנג'י] לחזור לארמון הלילה. מישהו אחר [אמר]: "אתה צודק, המצב כעת לא לטובתו." "אך הארמון באותו כיוון [של כוכב הארץ]" קרא גנג'י. "כמה מרגיז! לאן עליי ללכת אם כן?" ומייד

⁵³ Okazaki, "Religious Practices," 552

⁵⁴ Sekimori and Shigeta, 83

⁵⁵ Okazaki, "Religious Practices," 552

⁵⁶ Sekimori and Shigeta, "Onmyōdō and the Aristocratic Culture of Everyday Life in Heian Japan," 83

⁵⁷ Ury Marian, "Chinese Learning and Intellectual Life," in *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), ed. Donald H. Shively and William H. McCullough (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 387

נשכב לישון. המשרתות לעומת זאת הסכימו כי היה זה עניין חמור והחלו לחשוב על פתרון. "ישנו ביתו של [המושל] קי נו קאמי (Ki no Kami)". אמרה אחת מהן.⁵⁸

מקטע זה עולה כי חל על גנג'י טאבו כיווני שגרם לו ללכת לביתו של המושל קי נו קאמי, ואף לבלות לילה עם בתו ללא ידיעתו.⁵⁹ ניתן לראות דוגמה נוספת לטאבו כיווני בהמשך הרומן, כאשר אשתו השנייה של גנג'י, הגבירה אאוי (Aoi), ששמרה מרחק מבעלה הנהנתן וחיה תחת השגחתו של אחיה טו נו צ'וג'ו (To no Chujo) שהיה פקיד ממשל, נאלצה גם כן לשנות את תוכניותיה עקב טאבו:

זמן מה לאחר מכן, מקרה מסוים הביא אותה [הגבירה אאוי] לחיות בחברתו של טו נו צ'וג'ו שהיה באותו הזמן עדיין מפקד צבאי זוטר, ובמשך שלוש שנים עשה אותה למאושרת. אך בסתיו אשתקד, מכתבים מטרידים החלו להגיע מ"ההיכל הגדול של הימין" [מאשתו של טו נו צ'וג'ו] ומתוך נטייתה הטבעית של הגברת ליפול להתקפי פחד לא מוסברים, ברחיה היא בבהלה לחלקה המערבי של העיר שם התחבאה בבית האם המיינקה שלה. כאשר הרגישה שם אי-נוחות גדולה ותכננה לעבור לכפר מסוים בהרים, גילתה היא כי בעקבות מיקום הכוכבים מאז תחילת השנה, יהיה זה חסר מזל לצאת למסע בכיוון זה.⁶⁰

על פי הקטע, כשהגבירה אאוי נאלצה לברוח גם מאחיה לאחר שקיבלה מכתבים מאיימים מאשתו, היא תכננה לברוח לכפר מסוים, אך לא יכלה לממש זאת עקב מגבלות של טאבו כיווני. דוגמאות אלה ממחישות עד כמה מנהג זה חי בדמיונם של בני התקופה, ואף הכתיב את התנהגותם של בני האליטה במצבים הכי אינטימיים בחייהם. כך ניתן לראות כיצד מנהגי "דרך הין יאנג" והמומחים שלה היו מרכזיים בהפצת תפיסת ה"גוף המשוקע", דרך האופן שבו הכתיבו את התנהגותם של בני ובנות המעמד החברתי הגבוה ביותר ביפן של התקופה. מכאן עולה כי תפיסות של בריאות והצלחה היו תלויים בהלימה של הגוף עם גורמים של זמן ומרחב, בהתאם לכוחות הפועלים ביקום.

לסיכום, ככל שקיסרים רצו לחזק את כוחם על ידי החלשת מוסדות "ממשל הריטסוריו", הכוח בחצר החל לעבור גם לבני המעגל המשפחתי הקרוב אליהם לאחר שאלה השתלטו על המוסד הקיסרי, עם הכתרת

⁵⁸ Murasaki Shikibu and Arthur Waley, *The Tale of Genji*, (Garden City: Doubleday, 1955), 37

⁵⁹ שם, 42.

⁶⁰ שם, 70.

קיסרים שהיו צעירים מכדי לשלוט. תהליך זה הרחיב למעשה את מובנו של המרכז הקוסמי של הקיסרות מהקיסר עצמו גם לקרוביו, דבר שהתבטא בניכוס של פרקטיקות ין יאנג בידיהם לעניינים הנוגעים למדינה. ככל שבני האצולה החלו לתפוס גם את עצמם כמרכז הקיסרות, כך גם הם רצו את אותה הגנה טקסית בכל הפעולות אשר עשו, גם האיטיות ביותר. הקיום הרווח של טקסים ואיסורים של "דרך הין יאנג" בקרב אצולת החצר הכתיב הלכה למעשה את האופן שבו גופם התנהל בעולם, ובכך השריש עוד יותר את התפיסה כי גופם הוא "גוף משוקע", המהווה מוקד קוסמי שנמצא באינטראקציה מתמדת ומקיים תלות עם כוחות הפועלים ביקום, באופן השזור אינהרנטית בזמן ובמרחב.

סיכום

כפי שמקרה בוחן זה מלמד, לידע וטכנולוגיה הכוח לעצב מחדש את המציאות החומרית, ומתוך כך גם את הדרך שבה האדם תופס את העולם ואת עצמו בתוכו. באותם שינויים חומריים גלומות לא פעם השלכות חסרות תקדים על הסביבה והחברה. האופן שבו תרבות מתמודדת עם אותם אתגרים משפיע על המציאות החברתית והפוליטית שלה, ומושפע ממנה בהתאמה. החוויה הגופנית, המהווה פלטפורמה בלעדית שדרכה חווה האדם את העולם, גם מתעצבת בהתאם לאותם שינויים חומריים, סביבתיים ופוליטיים, ומכאן גם האופן שבו נתפס הגוף עצמו. השינויים הסביבתיים והמגפות שפקדו את האיים היפניים בין המאות השישית לאחת-עשרה, בעקבות מעברי הידע והטכנולוגיה בין יפן לבין היבשת, עיצבו את האופן שבו גופו של הקיסר נתפס כ"גוף משוקע", ושינויים נוספים בדינמיקה הפוליטית בחצר הקיסרית הביאו להפצת תפיסה זו בקרב חוגים רחבים יותר.

לא רק האליטה היפנית במאות העשירית והאחת-עשרה הייתה שבויה במערכת שיקולים כזו, אלא גם האדם המודרני. מגפת Covid-19 שהתפרצה בשנת 2019 והתפשטה ברחבי העולם, מדגימה בבירור את האופן שבו הקשר בין טכנולוגיה, סביבה ופוליטיקה משפיע על תפיסת גופו של האדם. במקרים רבים, אופן ההתמודדות עם המגפה, ההתכתבות שלו עם מדיניות הבריאות בישויות מדיניות שונות והשימוש בה באמצעים טכנולוגיים נלווים הפכו לסוגיה פוליטית, כך שבני אדם משני מחנות פוליטיים שונים באותה מדינה תפסו לא פעם את בריאות גופם והתנהלותו בצורה שונה לחלוטין – ככלי המאשרר את מדיניות השלטון ותכתיביו, או כאמצעי ניגוח במדיניות הבריאות של המדינה ומכאן גם בשלטון עצמו. נראה כי גם בעתיד הנראה לעין המין האנושי עדיין יהיה "משוקע" באותה מטריצה של גורמים; אך האם ייתכן שהדבר ישתנה כאשר אמצעים טכנולוגיים יוכלו "לשחרר" את גופו מן המציאות החומרית אל עבר המציאות הווירטואלית?

Andreeva, Anna. "Childbirth in Aristocratic Households of Heian Japan." *Dynamis* (Granada) 34, no. 2 (2014): 357–76.

Bialock, David T. *Eccentric Spaces, Hidden Histories*. Palo Alto: Stanford University Press, 2007.

Como, Michael. "Onmyōji, the Earth God and Ghosts in Ancient Japan." *Cahiers d'Extrême-Asie* 21, no. 1 (2012): 43–62.

Farris, William Wayne. *Sacred Texts and Buried Treasures: Issues in the Historical Archaeology of Ancient Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1998.

Grapard, Alan G. "Religious Practices." In *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), edited by Donald H. Shively and William H. McCullough, 517–575. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Marian, Ury. "Chinese Learning and Intellectual Life." In *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), edited by Donald H. Shively and William H. McCullough, 341–389. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

McCullough, William H. "The Heian Court." In *The Cambridge History of Japan* (Vol. 2), edited by Donald H. Shively and William H. McCullough, 20–96. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Murasaki, Shikibu. *The Tale of Genji*. Translated by Arthur Waley. Garden City: Doubleday, 1955.

Ooms, Herman. "Yin-Yang's Changing Clientele, 600–800." *Cahiers d'Extrême-Asie* 21, no. 1 (2012): 21–41.

_____. *Imperial Politics and Symbolics in Ancient Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2008.

Sansom, George Bailey. *A History of Japan*. Folkestone: Dawson, 1978.

Sivin, Nathan. "State, Cosmos, and Body in The Last Three Centuries B. C. " *Harvard Journal of Asiatic Studies* 55, no. 1 (1995): 5–37.

Stavros, Matthew, Knapp, Ronald G., and Ruan, Xing. *Kyoto: An Urban History of Japan's Premodern Capital*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2014.

Shigeta, Shin'ichi and Gaynor, Sekimori. "A Portrait of Abe No Seimei. " *Japanese Journal of Religious Studies* 40, no. 1 (2013): 77–97.

_____, and Thompson, Luke. "Onmyōdō and the Aristocratic Culture of Everyday Life in Heian Japan." *Cahiers d'Extrême-Asie* 21, no. 1 (2012): 65–77.

Takshi, Okazaki. "Japan and the Continent." In *The Cambridge History of Japan* (Vol. 1), edited by Delmer M. Brown, 268–316. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Wang, Aihe. *Cosmology and Political Culture in Early China*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Weinstein, Stanley. "Aristocratic Buddhism." In *The Cambridge History of Japan* (vol. 2), edited by Donald H. Shively and William H. McCullough, 462–478. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

三浦国雄. 風水：中国人のトポス平凡社, 1995.

ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים מצטיינים לתואר ראשון

נשים בחזבאללה: מהלכה למעשה | בר גל

נשים משולבות כיום בארגון חזבאללה השיעי-לבנוני ישירות כפונקציונריות, ובעקיפין במתן תמיכה לפעילות הצבאית של הארגון. השתתפותן נעשית ברוח מודל אידיאלי לחיקוי של דמויות נשים דומיננטיות ממשפחת הנביא, כפי שהן מפורשות על ידי הארגון. מאמר זה מציג את תשובת חזבאללה לפמיניזם המערבי, שאותו ארגון הנשים של חזבאללה דוחה בתוקף, ואת החלופה שהארגון מציע לאקטיביות נשית, אשר שאובה מהמקורות האסלאמיים ומהמחשבה הפוליטית השיעית המודרנית. המאמר ממחיש כיצד נשות הארגון מתרגמות את תפיסת המודל האידיאלי לדמות האישה בארגון למעשה של השתתפות נשית ותרומה ל"טוב המשותף", המהווה את כרטיס הכניסה שלהן לחברת חזבאללה. דרך ניתוח ותרגום ראשון מערבית של אתר ארגון הנשים בחזבאללה ואמצעי תקשורת נוספים ברשות הארגון, המאמר מבקש לתת מענה ראשוני לפערי המחקר האקדמי בתחום זה – אשר עסק ברובו עד כה בנשים בחזבאללה מתוך ראייה צבאית בלבד, ובנוסף מתאר את ההשתתפות הנשית על בסיס התבוננות מבחוץ, ולא התבוננות על נשות חזבאללה על עצמן.

מבוא

בנרטיב הרשמי של ארגון חזבאללה השיעי-לבנוני, נשים שותפות לפעילות הארגון מאז הקמתו בשנת 1982. אולם רק בשנת 1991 ניכרה פריצת דרך בהשתתפות הנשית בו, אז הוקמו ארגוני הנשים של חזבאללה כמסגרת-גג המאגדת את פעילות הנשים בארגון. כיום נשים משולבות בארגון הן ישירות כפונקציונריות, והן בעקיפין בפעילות הצבאית שלו. השתתפותן נעשית בדמות המודלים הנשיים לחיקוי שמציג הארגון, המתבססים על דמויותיהן של פאטמה אל-זהראא' וזינב בנת עלי – בתו של הנביא מחמד ואשת עלי בן אבי טאלב¹, ובתם של פאטמה ועלי ונכדתו של הנביא, בהתאמה – לפי פירושן במחשבה הפוליטית השיעית המודרנית: אקטיביות ורודפות צדק, אדוקות, צנועות ומשכילות, וידועות בתמיכתן בבני משפחתן שהידיים².

¹ עלי בן אבי טאלב היה בן דודו וחתנו האהוב של הנביא מחמד. הוא היה הח'ליף ישר-הדרך הרביעי והאחרון, ולפי השיעה הוא יורשו הלגיטימי של מחמד, ולפיכך האמאם הראשון.

² משמעות המונח "שהיד" (מילולית: עד) הוא אדם אשר הקריב את חייו למען האסלאם. בהקשר זה, שהיד הוא חלל (מרטר) שנפל במלחמת קודש.

כרטיס הכניסה של האישה לחברת חזבאללה הוא תרומתה ל"טוב המשותף"³: תמיכה בלוחמים ובמשפחות שהידיים, הולדת לוחמים חדשים וחינוכם, הפצת הדרך האסלאמית והצגת אדיקות בציבור.

מאמר זה יציג את תשובת חזבאללה לפמיניזם המערבי, שאותו נשות הארגון דוחות באופן רשמי, ואת האלטרנטיבה שהארגון מציע לאקטיביות נשית. בין היתר יומחש כיצד הדרישות לפעולה נשית באות לידי ביטוי בפעולות הנשים ובתרומתן לארגון. רוב המחקר הקיים כיום על נשים בחזבאללה עוסק בשיתוף נשים במוסד הצבאי של הארגון או בהדרתן ממנו, ובוחן את חזבאללה בראייה מונוליתית כארגון סמי-צבאי, ולא כארגון פוליטי-חברתי המנהל מוסדות שונים – שאחד מהם הוא זרוע צבאית. דרך ניתוח חלוצי של מקורות ראשוניים, בדגש על אתר ארגוני הנשים בחזבאללה ואמצעי תקשורת אחרים מטעם הארגון, מחקר זה מבקש לתת מענה ראשוני לפערי המחקר הקיימים כיום בתחום זה.

סקירת ספרות

כחלק מהפיכת חזבאללה מארגון התנגדות צבאי שיעי לפרויקט הגמוני בדמות תנועת מקאומה⁴ שיעית, ולאחר מכן כלל-לבנונית, ביקש הארגון להחדיר את תפיסות ההתנגדות לחברה האזרחית בלבנון.⁵ בתוך כך הבנה חזבאללה מודל אידאלי⁶ לחיקוי של אישה הפעילה בארגון, המבוסס על פרשנות אקטיבית לדמויות נשיות מאאל-אל בית: שיעית אדוקה, אקטיביסטית, משכילה, מודעת ותורמת ל"טוב המשותף" השיעי והלבנוני. למרות קווי דמיון בין דימוי זה לתפיסה הפמיניסטית-ליברלית המערבית, באופן רשמי חזבאללה

³ "הטוב המשותף" הוא מונח הלקוח מתחומי המחקר של מדע המדינה, כלכלה ופילוסופיה. משמעותו הוא טובתה של החברה, בניגוד לטובתם של אינדיבידואלים בחברה או חלקים ממנה, והוא מזוהה בעיקר עם תאוריות רפובליקניות. הפרט בחברה רפובליקנית ממש את חברותו באופן מעשי דרך השתתפות בה ועיצוב הטוב המשותף לחברה, ובהגנה על הטוב המשותף. ככל שאדם תורם יותר לטוב המשותף בחברה רפובליקנית, כך עולה מעמדו האזרחי בחברה. להרחבה ראו: Etzioni, Amitai. *The Common Good*. Malden, Mass.: Polity, 2004.

⁴ משמעות המונח "מקאומה" הוא התנגדות. המונח נטבע במלחמת העולם השנייה כתרגום לערבית של המונח "Resistance", ומשמעותו התנגדות לכובש למען שחרור לאומי. המונח הגיע למזרח התיכון דרך מלחמת אלג'יר, ובהמשך אימצה אותו גם תנועת חזבאללה. להרחבה על המונח בהקשר לחזבאללה ראו: עבד אל-קאדר כנעאנה, **חזבאללה והגמוניית המקאומה** (ירושלים: מאגנס, 2021), 172-168.

⁵ כנעאנה, **חזבאללה**, 172.

⁶ מודל אידאלי (מוכר גם בשם "טיפוס אידאלי") הוא מונח סוציולוגי שטבע מקס ובר, ומציג מודל "מושלם" לניתוח ולמדידה של תופעות חברתיות, פוליטיות, היסטוריות וכלכליות. למודל האידאלי בסוציולוגיה שני תפקידים: ראשית זהו כלי לניתוח ואפיון של תופעות, והגדרה תאורטית כללית של עולם התופעות האמפיריות שהטיפוס האידאלי בא לתאר (במאמרנו: מהי אישה שיעית "מושלמת" לפי ארגון חזבאללה – זינב ופאטמה אל-זהראא?). שנית, זהו כלי לשיפוט נורמטיבי של התופעות האמפיריות, ובירור אם הן פועלות באופן התואם ביותר את ההגדרות התאורטיות הכלליות שלה (במאמרנו: האם אישה שיעית המשתייכת לחזבאללה היא אישה טובה? האם היא מקיימת את המודל של פאטמה אל-זהראא וזינב?). להרחבה על מתודולוגיית הטיפוס האידאלי ראו פרק שלישי בספר: Max Weber, *Methodology of Social Sciences* (New York: Routledge, 2017).

דוחה את הפמיניזם המערבי. לפי עמדת הארגון הרשמית, הפמיניזם הוא תנועה החותרת לניתוק הנשים ממחויבויותיהן למשפחה ולקהילה, אשר מובילה לניכור ולאינדיווידואליזם. לדידן, הנשים והאנשים הדוגלים בפמיניזם המערבי מחפשים שוויון חסר משמעות, מכיוון שתפקידיהם ויכולותיהם של האישה והגבר שונים. בניגוד אליהם, ארגון חזבאללה ונשותיו חותרים לצדק, ומנסים ליצור דמות נשית המבוססת על המסורת השיעית. שילוב התפיסה הדתית ודחיית הפמיניזם המערבי נותנים לגיטימציה להשתתפות נשים כפונקציונריות בתחומים שונים בארגון מצד החברה השיעית, גם בקצותיה השמרניים.⁷

ניתוח קונספטואלי

בהסתמכות על פרשנות אקטיבית למקורות האסלאמיים, שיסודותיה הונחו במחצית השנייה של המאה העשרים על ידי הוגים שיעים מהפכנים, הנרטיב של חזבאללה מבנה את דמות האישה דרך שתי דמויות נשיות מאאל אל-בית⁸ הנתפסות כמודל לחיקוי: פאטמה אל-זהראא' וזינב بنت עלי. פאטמה, בת הנביא מחמד, אשת עלי בן אבי טאלב ואימם של אל-חסן ואל-חסין,⁹ משמשת מודל לצניעות, לסבלנות, לאקטיביות ולעמידה על זכויותיה, לצד השכלה בידע אסלאמי והפצתו.¹⁰ מניתוח קטעי הגות באתר הרשמי של ארגוני הנשים, פאטמה מצטיירת כדמות אימהית ופרקטית, אינטלקטואלית וחדשנית, אך גם מוסרית ואדוקה. בכתבים מודגשת חלוקת התפקידים בינה לבין אישה עלי, תמיכתה בעלי, וכן עמדתה הרוחנית הגבוהה ובקיאותה הדתית חרף היותה אישה.¹¹

לצד דמותה של פאטמה ניצבת דמות בתה, זינב. במחשבה הפוליטית השיעית-אקטיביסטית המודרנית, זינב מתוארת כאחת המהפכניות הראשונות באסלאם. בקרב כרבלאא'¹² היא מציגה מודל לאקטיביזם ואומץ לצאת בגלוי מול השלטון – במקרה זה, שלטונו של יזיד בן מעאויה העושק, אשר הרג את

Omayma Abdellatif and Marina Ottaway, "Women in Islamist Movements: Toward an Islamist Model of Women's Activism," *Carnegie Papers* 2 (2007), 7–8.

⁸ אאל אל-בית הם בני משפחתו הקרובה של נביא האסלאם, מחמד, וצאצאיו הישירים.

⁹ בניהם של עלי ופאטמה, אחיהם של זינב ונכדיו של מחמד. חסן הבכור הוא האמאם השני בשיעה, וחסין הצעיר הוא האמאם השלישי. חסין נהרג בקרב כרבלאא' בשנת 680. גבורתו ודבקו באסלאם נחשבות למופת, והקרב נחשב למיתוס המכונן בשיעה.

¹⁰ <https://www.alzakiya.com/category/1143/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%87%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%28%D8%B9%29>

נדלה בתאריך: 3/7/2022

¹¹ <https://www.alzakiya.com/5777/1143/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%87%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%28%D8%B9%29>

נדלה בתאריך: 3/7/2022

¹² קרב שהתקיים בשנת 680 באזור עראק של היום, בין בית עלי בן אבי טאלב לבין הכוחות האומיים של יזיד בן מעאויה. הקרב הסתיים בניצחון הכוחות האומיים ובמותו של חסין בן עלי וכלל אנשי שיירתו, מלבד בנו שלא הגיע לקרב. הוא נחשב לאירוע ולמיתוס המכונן של השיעה.

אל-חסיין ושיירתו.¹³ כפי שתיאר ההוגה השיעי בן-זמננו אל-קרישי, לזינב תפקיד מכריע ברנסנס האינטלקטואלי השיעי המודרני. לדידו, זינב הפיצה מודעות פוליטית ודתית בתקופה שבה האנשים היו אדישים, ונאומיה המהפכניים ביטאו אמונה, כבוד וצניעות. היא יצאה נגד ה"קפיטליזם"¹⁴ האומיי, שקרא תיגר על האסלאם ועל הדאגה לחלשים. הגות אל-קרישי מודגשת במדור "מודל לחיקוי" באתר ארגוני הנשים.¹⁵ כוחות הנפש והשלווה של זינב מוצגים כמודל לבנות המשפחה של שהידים, והיותה בת משפחה של שהיד כזינב מוצג ככבוד נעלה לאישה.¹⁶

הנשים הנחשפות למודל דרך אמצעי התקשורת של ארגון חזבאללה ומשתתפות בפעילויותיו מצופות להפנים את מקומן ותפקידיהן בהיררכיה המגדרית בו: אימהות ורעיות. באחריותן החינוך והתמיכה בגברים, לצד הפגנת אדיקות דתית-ציבורית וצניעות. ברם עליהן גם להיות משכילות, מודעות לזכויותיהן ואקטיביות.¹⁷ ערכים אלו משלימים את ערכי ההתנגדות הגבריים: אם המלחמה היא הביטוי העליון של הפטריארכיה, ודמות הלוחם היא סמל הגבריות האולטימטיבי¹⁸ – אזי האישה אשר תומכת בלוחם, יולדת לוחמים לעתיד ומחנכת אותם, ומתאבלת על שההידים, היא סמל הנשיות האולטימטיבי בארגון, וזוהי תרומתה ל"טוב המשותף".¹⁹

ניתוח פונקציונלי

ב"אגרת הפתוחה" שפרסם חזבאללה בשנת 1985 הוצגו ההתייחסות והלגיטימציה הפומביים הראשונים להשתתפות נשים בארגון.²⁰ בתחילת שנות התשעים החלו נשים להשתתף בפועל במוסדות הארגון, לצד

¹³ Lara Deeb, *An Enchanted Modern* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 162–164.

¹⁴ כך במקור.

¹⁵ <https://www.alzakiya.com/6680/1142/%D8%AF%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%B2%D9%8A%D9%86%D8%A8-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%86%D9%87%D8%B6%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%83%D8%B1%D9%8A%D8%A9> נדלה בתאריך: 3/7/2022.

¹⁶ Deeb, *An enchanted modern*, 162–164.

¹⁷ Victoria Firmo-Fontan, "Power, NGOs and Lebanese Television: A Case Study of Al-Manar TV and the Hezbollah Women's Association," in *Women and the Media in the Middle East: Power through Self-Expression*, ed. Naomi Sakr (London: I.B. Tauris, 2004), 175–176.

¹⁸ Errol Miller, "Gender, Power and Politics: An Alternative Perspective," in *Gender, Peace and Conflict*, eds. Dan Smith and Inger Skjelsboek (Oslo: International Peace Research Institute, 2001), 85.

¹⁹ Maria Holt, "The Unlikely Terrorist: Women and Islamic Resistance in Lebanon and the Palestinian Territories," *Critical Studies on Terrorism* 3, no. 3 (2010): 375–378. ראו גם: Deeb, "An Enchanted Modern," 162–164.

²⁰ Augustus Norton and Leonard Binder, *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*, Vol. 13 (Austin: University of Texas Press, 1987), 181.

תפקידיהן המסורתיות כאימהות וכרעיות של לוחמים. דרכן להמשיך את פאטמה וזינב הייתה שירות ישיר או עקיף לקהילה בשורות הארגון. נוסף על כך, הפעילות בארגוני הנשים מבטאת אדיקות ציבורית של נשים שיעיות בקהילה.²¹ מהצד השני, בחזבאללה מתקיים מודל "עסקה פטריארכלית" (Patriarchal bargain)²² מול נשים, לפיו הנשים מקבלות תפקידים משניים בזירה הציבורית בתמורה להגנה ולכבוד מצד הגברים. העסקה נערכת על ידי גברים ב"חליפין" בין צדדים לא שווים, כך שנשים מוגבלות בהשתתפותן בתפקידים התואמים את מודל הנשיות בארגון, ודרכו הן זוכות ביוקרה ציבורית.

מראשיתו פיתח חזבאללה מוסדות המסייעים לשכבות האוכלוסייה המוחלשות שהוא מייצג, ודרכם הוא פעל להעמקת תפיסת המקאומה בקרב תומכי הארגון ולהבטחת תמיכתם לטווח הארוך.²³ במסגרת זו הוקמו בשנת 1991 ארגוני הנשים של חזבאללה,²⁴ כמוסד-גג לאיגוד פעילות הנשים. ארגוני הנשים החלו כזרוע למתן שירותים חברתיים-קהילתיים, ומאז התרחבו גם לעיסוק בתחומים נוספים. כיום עומדת בראש ארגוני הנשים חג'ה עפאף אל-חכים. לפי מסמך העמדה הרשמי שכתבה אל-חכים על מהות ארגוני הנשים, מטרתם העליונה היא למלא את הציווי "לצוות את הטוב ולאסור את הרע"²⁵ – קרי, לשאוף לכינון הצדק לפי פרשנותן לאסלאם ברוח פאטמה וזינב. לטענת אל-חכים, משנת 1982 הנשים השיעיות לוקחות חלק פעיל בג'האד דרך תמיכתן במג'האדין,²⁶ לצד תמיכה במשפחות השהידים והפצועים. מטרה נוספת היא קידום השכלת נשים ומודעותן לזכויותיהן, כדי לסייע להן להיחלץ ממעגל העוני ולמלא את תפקידן. אל-חכים מציבה את ארגוני הנשים בליבת קבלת ההחלטות והפעולה בארגון, ונותנת להם תפקיד בעיצוב ההיסטוריה והעתיד של הקהילה השיעית ושל העם הלבנוני.²⁷

הצירים המרכזיים בפעילות ארגוני הנשים הם הציר התרבותי-דתי והציר החברתי. הציר התרבותי-דתי מתמקד בהפצת הדת והתרבות האסלאמית. בפן התרבותי מתקיימים קורסים לנשים על זכויותיהן לפי מקורות אסלאמיים. לפי ביטאון "בקית אללה", בקורסים משתתפות מאות נשים מדי שבוע. בקורסים מוקנות

²¹ Deeb, "An Enchanted Modern," 162–164.

²² להרחבה נוספת על המושג Patriarchal bargain ראו: Deniz Kandiyoti, "Islam and Patriarchy: A Comparative Perspective," in *Women in Middle Eastern History*, eds. Nikki R. Keddie and Beth Baron (New Haven: Yale University Press, 2018), 23–42.

²³ כנעאנה, **חזבאללה והגמוניית המקאומה**, 164–165.

²⁴ الهيئات النسائية في حزب الله.

²⁵ الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.

²⁶ מג'האדין הם לוחמי הג'האד, בהקשרו כמלחמת קודש נגד עוכרי האסלאם, כופרים או עובדי אלילים שמורדים בשלטון האסלאם.

²⁷ <https://www.alzakiya.com/5170/1184> נדלה בתאריך: 3/7/2022.

זכויות הנשים באסלאם, ומודגש כי הנורמות החברתיות שאינן מבטאות את "האסלאם האמיתי" הן שאשמות במצב הרעוע של הנשים.²⁸ נוסף על כך מתקיימים קורסים לנערות ופעילויות פנאי וחינוך, ופועלת עמותה לזכר אאל אל-בית.²⁹ בציר החברתי, הפעילות מתמקדת בתמיכה נפשית וכלכלית בנשים, חינוך לבריאות הציבור, תמיכה במשפחות שהידים, שיעורי אימהות, העלאת מודעות לזכויות נשים וסיוע ברכישת מקצועות לנשים.³⁰ גם עזרה ליתומים היא ערך מרכזי בתפיסת ארגוני הנשים. לדברי מזכ"ל חזבאללה, חסן נזראללה, לנשות הלוחמים יש אחריות משמעותית כלפי היתומים וכלפי השהידים.³¹

הנשים הפעילות בחזבאללה לוקחות חלק גם בפעילות הפוליטית, ושיתופן בכך עומד בלב המאמצים האסטרטגיים של הארגון.³² עם זאת, אישה אחת בלבד, רימא פח'רי, חברה בזרוע הפוליטית של חזבאללה. העמדה הרשמית של ארגוני הנשים היא שלנשים יש זכות להשתתפות, ובעיקר אחריות להשתתפות, אך התנאים טרם בשלו להשתתפות מלאה של נשים בפוליטיקה הלבנונית בשל חסמים שונים – בהם היעדר השכלת נשים מספקת והיעדר תמיכה מגברים בקהילה. לפי עמדה זו, על הגברים לפתח מודעות לחשיבותה של השתתפות הנשים בארגון, בדומה לחלוקת התפקידים שהייתה בין פאטמה לעלי: פאטמה הייתה מעורבת בחיים הציבוריים אך לא נטשה את תפקידה בבית, ועלי מילא את תפקידיו הציבוריים ולצד זאת נטל גם הוא חלק פעיל בביתם.³³ אך חרף היעדרותן מהפרלמנט, נשים מעלות את תשומותיהן דרך ארגוני הנשים, ואלה משפיעים על החלטות המועצה המדינית ועל הסוגיות שמקדם חזבאללה בפרלמנט הלבנוני.³⁴

Abdellatif and Ottaway, "Women in Islamist Movements," 5–6. ²⁸

<https://baqiatollah.net/article.php?id=3046> נדלה בתאריך: 3/7/2022. ²⁹

<https://baqiatollah.net/article.php?id=3046> נדלה בתאריך: 3/7/2022. ³⁰

Deeb, "An enchanted modern," 199. ³¹

Abdellatif and Ottaway, "Women in Islamist Movements," 5–6. ³²

Deeb, "An enchanted modern," 214–216. ³³

Abdellatif and Ottaway, "Women in Islamist Movements," 5–6. ³⁴

כנס המוני שארגנו ארגוני הנשים ב-26.02.2019, להוקרת פאטמה בו השתתפו נצראללה וחג'ה עפאף אל-
חכים.

בפן הצבאי נשים ממלאות תפקיד עקיף בהתאם ל"עסקה הפטריארכלית", קרי, היותן בנות משפחה של לוחמים ושהידים, ותמיכה ביתומים ובמשפחות שכולות. בהקשר לכך, נצראללה התבטא כי הקראן לא אוסר זאת, אך נשים צריכות להימנע מהשתתפות צבאית בהתאם למסורת ולמנהגים השיעיים. גם פח'רי התבטאה כי חלקן של הנשים בהתנגדות הוא בתמיכה בגברים בבניית ההתנגדות, לצד הפצת האסלאם.³⁵

סיכום

קצרה היריעה מלהציג במאמר זה את התפיסה הקונספטואלית הכוללת של מודל האישה בארגון חזבאללה, ואת תפקידיהן המלאים של נשים במוסדותיו. הקונספט והפונקציה של נשים בארגון עברו התאמות להקשר החברתי, הפוליטי והדתי שבו הארגון פועל. לצד דחיית הפמיניזם המערבי, מסופק מערך אחר של תשובות מהמקורות האסלאמיים וממסגרת רחבה של מחשבה פוליטית שיעית מהפכנית. במתן תשובה אמונית-מסורתית מתחזקת הלגיטימציה לפעילות נשים במסגרת הארגון. חזבאללה יצר מודל אידיאלי של נשים שיעיות הפעילות בארגון, דרך התבססות על דמויותיהן של פאטמה אל-זהראא' ושל זינב בנת עלי, כפי שהן

Nicola Pratt, "The Gender Logics of Resistance to the 'War on Terror': Constructing Sex-Gender Difference³⁵ Through the Erasure of Patriarchy in the Middle East," *Third World Quarterly* 33, no. 10 (2012): 1826.

נתפסות על ידו. מכאן נוצר מודל המבטא את דמותה של בת משפחת הלוחם והשהיד, בעלת השכלה כללית ודתית, אקטיבית ומודעת לזכויותיה, וצנועה בהליכותיה ובעמדותיה המוסריות.

עדיין קיימים פערי מידע ומחקר רבים על תפיסת האישה בקרב חזבאללה ועל התפקיד שהיא ממלאת בארגון, ובמיוחד ההשתתפות וההשפעה הפוליטית של ארגוני הנשים, ויכולתם להעלות תשומות להנהגת הארגון. רוב המחקרים שפורסמו עד כה בנושא עסקו בעיקר בשיתוף נשים במוסד הצבאי של חזבאללה או בהדרתן ממנו, ובחנו את חזבאללה בראייה מונוליתית כארגון סמי-צבאי, ולא כארגון פוליטי-חברתי בעל מוסדות שונים – בהם גם זרוע צבאית. מחקרים נוספים על הנשים בחזבאללה שיערכו בהמשך למאמר הנוכחי יסיפו עומק ויחשפו שאלות חדשות בנושא זה.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

אל-היא'את אל-נסאא'יה פי חזב אללה. אהמיה אל-חג'אב פי אל-ת'קאפה אל-אסלאמיה.

<https://www.alzakiya.com/6033/1134/%D9%85%D8%A4%D8%AA%D9%85%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%AC%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%D9%8A-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D8%AF%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1%D8%A9>

אל-היא'את אל-נסאא'יה פי חזב אללה. אל-יום מן אכבר אל-מסא'וליאת, אח'ואתנא יג'ב אן יד'הבן

לתערף עלא אל-סידה אל-זהראא' ואיצ'א אן יעלמו מן אג'ל תערף אל-סידה אל-זהראא'

לבנתהן לנסאא' בלדנא לנסאא' אלעאלם יג'ב אן נקדם הד'ה אל-קדוה והאד'א אל-נמוד'ג'.

<https://www.alzakiya.com/5767/1143/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%87%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D9%88%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D9%88%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%81%D9%83%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%AF%D9%89>

אל-היא'את אל-נסאא'יה פי חזב אללה. אל-סידה פאטמה אל-זהרא' (ע).

<https://www.alzakiya.com/category/1143/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%87%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%28%D8%B9-%29>

אל-היא'את אל-נסאא'יה פי חזב אללה. לקד סג'לת אל-סידה זינב פי מואקפהא אל-משרפה שרפא

ללאסלאם.
<https://www.alzakiya.com/6680/1142/%D8%AF%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%B2%D9%8A%D9%86%D8%A8-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%86%D9%87%D8%B6%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%83%D8%B1%D9%8A%D8%A9>

אל-היא'את אל-נסאא'יה פי חזב אללה. סאדת אל-מחבה ואל-תואפק בית עלי ופאטמה, להמא כאן

בינהמא מן תקאסם אל-אדואר, ואל-קיאם באל-אחבאת.
<https://www.alzakiya.com/5777/1143/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%87%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%D8%B9%D9%84%D9%8A%D9%87%D8%A7-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85>

אל-חכים, חג'ה עפאף. תרתבט מסירה אלמראה פי חזב אללה בלתעלים אל-אלהיה אל-מנזלה וחית'

ימת'ל אל-דין מן מנט'ורהא מן מט'אהר לטף אללה תעאלא בלאנסאן.
<https://www.alzakiya.com/5170/1184>

בקית אללה. אל-שנה אל-עאשרה, אל-עודד 120, אל-היא'את אל-נסאא'יה-אלדור ואהדאף.

<https://baqiatollah.net/article.php?id>

מקורות משניים

כנעאנה, עבד אל-קאדר. **חזבאללה והגמוניית המקאומה**. ירושלים: מאגנס, 2021.

Abdellatif, Omayma and Ottaway, Marina. "Women in Islamist Movements: Toward an Islamist Model of Women's Activism." *Carnegie Papers* 2 (2007): 3–13.

Deeb, Lara. *An Enchanted Modern*. Princeton: Princeton University Press, 2011.

- Firmo-Fontan, Victoria. "Power, NGOs and Lebanese Television: A Case Study of Al-Manar TV and the Hezbollah Women's Association." In *Women and the Media in the Middle East: Power through Self-Expression*, edited by Naomi Sakr, 162–179. London: I.B. Tauris, 2004.
- Holt, Maria. "The unlikely terrorist: women and Islamic resistance in Lebanon and the Palestinian territories." *Critical Studies on Terrorism* 3, no. 3 (2010): 365–382.
- Miller, Errol. "Gender, Power and Politics: An Alternative Perspective." In *Gender, Peace and Conflict*, edited by Dan Smith and Inger Skjelsboek, 80–103. Oslo: International Peace Research Institute, 2001.
- Norton, Augustus R., and Binder, Leonard. *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon* (Vol. 13). Austin: University of Texas Press, 1987.
- Pratt, Nicola. "The Gender Logics of Resistance to the 'War on Terror': Constructing Sex-Gender Difference Through the Erasure of Patriarchy in the Middle East." *Third World Quarterly* 33, no. 10 (2012): 1821–1836.
- Rida, Nour. *Zainab Hassan Nasrallah's Thoughts on Women's Role, Society and Politics – Part 2*. <https://english.alahednews.com.lb/47948/269>.

סטראוטיפ האסירה הזונה שהוגלתה לאוסטרליה | שגיא ראם

לאוסטרליה הוגלו זונות, האמנם? במחקר ההיסטורי עד המחצית הראשונה של המאה העשרים תוארו כלל האסירות הבריטיות שהוגלו לאוסטרליה בין השנים 1788–1852 כזונות, בעקבות העדויות של אנשי התקופה. עם זאת, ברבות השנים עלו ספקות לגבי מיתוס זה, ויש מקום לבחון אם באמת אותן נשים הוגלו לאוסטרליה בשל עיסוק בזנות, או שמא מדובר בהגזמה או תפיסה שגויה של בני התקופה.

מאמר זה סוקר את הסטראוטיפים על הפשיעה הנשית בבריטניה ואת היחס השונה שהפנה הממשל כלפי פשיעה נשית בהשוואה לפשיעה גברית. בהמשך לכך נבחן מדוע סטראוטיפ הזונה הודבק לכלל האסירות הבריטיות שהוגלו לאוסטרליה ללא יוצאות מן הכלל, זאת על אף שלפי החוק הבריטי מתחילת המאה התשע-עשרה, זנות כלל לא נחשבה לפשע שעונשו הגליה – והאסירות שהוגלו הורשעו לרוב בגניבה. נוסף על כך, המאמר מספק הבנה מעמיקה יותר של היחס שלו זכו האסירות מצד הממשל והחברה הבריטית, החל מרגע תפיסתן על ידי רשויות החוק ועד הגורל שחיכה להן עם הגלייתן לאוסטרליה.

"שמים אנשים בספינות כלא מפני שהם רוצחים, ומפני שהם שודדים ומזייפים ועושים כל מיני מעשים רעים".¹ ציטוט זה מדגים את מרבית הסטראוטיפים שהפנתה החברה הבריטית במאה התשע-עשרה כלפי אסירים, אולם הוא מתעלם מפשיעה שהיחס כלפיה היה שונה – הפשיעה הנשית ("Female Criminality"). נשים קיבלו יחס שונה הן בפשעים שבהם הואשמו, הן בתדירות הבאתן בפני שופט והן בגזרי הדין שקיבלו.² אחד מההבדלים היה שלנשים שהורשעו הוצמד סטראוטיפ של "זונות ארורות", כפי שקרא להן סגן ראלף קלארק (Clark).³ מאמר זה יעסוק במהות סטראוטיפ הזונה שהודבק לאסירות, ויבחן בקצרה את התקבלותו ואמינותו הן במקורות הראשוניים והן בספרות המחקר.

התפתחות מעמד הפשיעה ועונש ההגליה

¹ צ'ארלס דיקנס, **תקוות גדולות**, תרגום אסתר כספי (תל אביב: ספרית פועלים, 1991), 15.
² Anne-Marie Kilday, "Women and Crime", in *Women's History Britain, 1700–1850: An Introduction*, eds. Hannah Barker and Elaine Chalus (London: Routledge, 2005), 176.
³ סגן ראלף קלארק היה אחד מהקצינים הבכירים שנשלחו עם הצי הראשון לאוסטרליה, ראו: Ralph Clark, *The journal and letters of Lt. Ralph Clark, 1787–1792* (Canberra: Australian Documents Library in association with the Library of Australian History, 1981), 12.

במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה רווחה בבריטניה האמונה כי בחברה המקומית הולך ומתפתח "מעמד פלילי" ("The Criminal Class") מאורגן, אשר מעורר סכנה חברתית ממשית.⁴ כדי למגר מעמד זה, הממשל חוקק מערכת חוקים בשם "קוד הדמים" ("Bloody Code"), שקבעה עונש של הוצאה פומבית להורג בתלייה על מאתיים עבירות.⁵ למרות זאת, במאה השמונה-עשרה חלה מגמת עלייה בפשיעה עקב תיעוש, אורבניזציה וגידול באוכלוסייה שהובילו לאבטלה, ובהיעדר מערכת אכיפה מסודרת שתעצור את הפשיעה.⁶ נוסף על כך, קוד הדמים הפסיק להרתיע בין היתר מכיוון שהנידונים למוות הלכו אל מותם בהתרסה וזכו לתמיכה מהקהל, שהגיב לעונש באלימות הולכת וגוברת. כחלק מתהליך העידון התרבותי בחברה הבריטית, ובגלל הפחד מפני ה"המון" העירוני, הרדיקלי והפוליטי שמועד לפורענות ואלימות, הממשל נדרש לפתרון חלופי – שנמצא בעונש ההגליה למושבות שמעבר לים.⁷

הצי הראשון נכנס למפרץ ג'קסון, מאת אדמונד לה ביהאן, 26 בינואר 1788.

חוק ההגליה משנת 1717 קבע ש"הואיל ונמצא מניסיון, כי העונשים המוטלים על ידי החוקים התקפים כעת נגד עבירות [...] לא הוכיחו יעילות [...] יישלחו [הפושעים] בהקדם האפשרי, לכמה מהמושבות והמטעים

⁴ רוברט יוז, **החוף הגורלי: האפוס של אוסטרליה**, תרגום עדי גינצבורג-הירש (תל אביב: דביר, 1994), 58.

⁵ ביילי מלמן, **לונדון: מקום אנשים ואימפריה 1800-1960** (בן שמן: מודן, 2014), 155.

⁶ יוז, **החוף הגורלי**, 56.

⁷ מלמן, **לונדון**, 166.

של הוד מלכותו באמריקה".⁸ החוק אפשר לפושעים "לבחור" בתקופת הגליה שתימשך בין 7 ל-14 שנים, לפי חומרת פשיעתם, במקום הוצאה להורג. בפועל, עונש ההגליה נכפה על האסירים, ולא הייתה להם בחירה אמיתית בגורלם. ההגליה לאמריקה הופסקה ב-1776, עם המהפכה האמריקאית. ספינות האסירים שבו מלאות, והפכו לבתי סוהר צפים שהתמלאו בפושעים רבים שהמתינו להגליה.⁹ לבסוף הממשל מצא חלופה באוסטרליה, וההגליה לשם התקיימה בין השנים 1787-1868.¹⁰

ביטויי הפשיעה הנשית בבריטניה

למרות מגמת העלייה בפשיעה בבריטניה, הנתונים המוערכים מראים שלא התקיימה בה פשיעה נשית רבה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה.¹¹ על פי מחקרים, ההיקף המצומצם של הפשיעה הנשית נבע בעיקר משתי סיבות: הגדרה מחדש של תפקידי הנשים במשפחה ובחברה, ומספר קטן בהרבה של נשים שנתבעו בבתי המשפט בהשוואה לגברים.¹²

עם זאת, אחד המרכיבים שהשפיעו על היחס לפשיעה הנשית היה כוח המשטרה החדש שהוקם בלונדון ב-1829, אשר פיקח על הנשים ופעולתן בספרה הציבורית במידה אינטנסיבית יותר בהשוואה לפיקוח שהוטל על הגברים.¹³ תפקידו של כוח המשטרה היה לזהות ולעצור פושעים עוד לפני שהם קרו, אולם הוא היה רגיש במיוחד לביקורת של דעת הקהל, ועל כן הוא נמנע מלהעניש את מעמד האצולה והמעמד הבינוני והתמקד בעיקר בבני המעמדות הנמוכים יותר. בפרט פיקח כוח המשטרה על נשות המעמד הנמוך, נוכח מערכת יחסים חברתית של "האידיאולוגיה הביתית" (The Ideology of Domesticity) אשר ראתה את מקומה של האישה בבית – ולפיכך, נשים שנמצאו בחוץ נתפסו כמורדות במוסכמות וספגו אוטומטית בוז. מכיוון שנשות המעמד הנמוך נדרשו לצאת לעבודה כדי לכלכל את משפחתן, הן עמדו במוקד תשומת הלב של המשטרה.¹⁴

Charles Manning Hope Clark, "A Transportation Statute. 1717", in *Select Documents in Australian History 1788-1850*, ed. Charles Manning Hope Clark (Sydney: Angus and Robertson, 1950), 104-105.

⁹ גיורא שוהם וגבריאל שביט, **עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה** (תל אביב: עם עובד, 1990), 167.

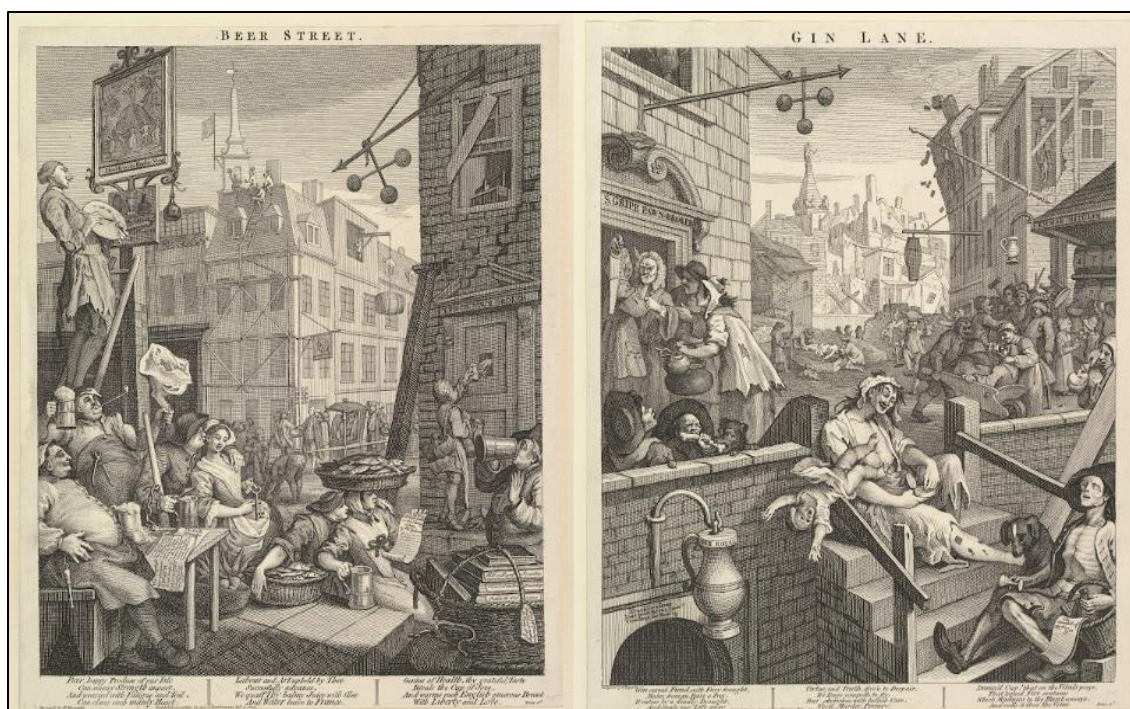
¹⁰ David Hill, *The Making of Australia* (Sydney: Random House Australia, 2014), 7-8.

¹¹ חיה שפיר מקוב, "פיקוח משטרתי על נשים בבריטניה הוויקטוריאנית", **זמנים** 74 (אביב 2001): 72.

¹² Kilday, *Women and Crime*, 174-175.

¹³ שפיר מקוב, **פיקוח משטרתי**, 72.

¹⁴ שם, 74-75.

רחוב הבירה וסמטת הג'ין, ויליאם הוגארט, 1751. הציור מעביר ביקורת על המעמד הנמוך בלונדון ועל הרגלי

השתייה שלו.

האישה שספגה את עיקר תשומת הלב של כוח המשטרה החדש הייתה זונת בית הבושט והרחוב. עדות לכך ניתן לראות בשיח הציבורי והספרותי בנושא הזנות, שהלך והתרחב בבריטניה לאורך המאה התשע-עשרה.¹⁵ הזונה בחברה הוויקטוריאנית נתפסה כשיקוף לתחלואה הפיזית והמוסרית של המעמד הנמוך, וכאחראית להפצת מחלות מין בקרב חיילי הצבא והצי.¹⁶ עם זאת, המושג "זונה" כשלעצמו היה קטגוריה משפטית מעורפלת, שבעיקר סימנה נשים ששידלו גברים ליחסי מין ברחובות מרכזיים, דבר שלא נחשב לפשע. המטרה העיקרית של המשטרה במאה התשע-עשרה בהקשר זה הייתה לפרק חברות של גנבים וזונות שפעלו יחד, והיא אפשרה זנות כל עוד היא לא נתפסה כמטרד לציבור.¹⁷ זאת ועוד, מכיוון שהנשים נתפסו כמין

¹⁵ רשימה חלקית של ספרות נבחרת מן המאה התשע-עשרה, ראו: William Logan, *An Exposure, from Personal Observation, of Female Prostitution in London, Leeds, and Rochdale, and Especially in the City of Glasgow; With Remarks on the Cause, Extent, Results, and Remedy of the Evil* (Glasgow: G. Gallie & R. Fleckifeld, 1843); Michael Ryan, *Prostitution in London with a Comparative View of that of Paris and New York, with an Account of the Nature and Treatment of the Various Diseases, Caused by the Abuses of the Reproductive Function* (London: H. Bailliere, 1839); William Tait, *Magdalenism, An Inquiry into the Extent, Causes, and Consequences, of Prostitution in Edinburgh* (Edinburgh: P. Rickard, 1840).

¹⁶ שפיר מקוב, **פיקוח משטרה**, 77.

¹⁷ Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State* (New York: Cambridge University Press, 1980), 14.

חלש, החוק והמשפט התייחסו בסלחנות רבה אליהן. יוצאות מן הכלל היו נשים אלימות שאיימו על הסטריאוטיפ הנשי המקובל בחברה הוויקטוריאנית, והללו קיבלו יחס נוקשה והוצאו להורג.¹⁸

סטריאוטיפ האסירה הזונה

מתוך 160 אלף אסירים, כ-25 אלף נשים הוגלו לאוסטרליה – כלומר, על כל שבעה גברים שהוגלו, הוגלתה בערך אישה אחת.¹⁹ בעבר, בעקבות אומדנים שהראו שאישה אחת מכל חמש שהוגלתה לאוסטרליה הייתה זונה, אוסטרלים רבים הסיקו שרוב האסירות הראשונות נשלחו לגלות בגלל זנות. אך בפועל, זנות לא הייתה עבירה שעונשה הגליה, וכ-83% מבין האסירות הוגלו למושבה בגלל עבירות גניבה.²⁰

אולם בכלל הוועדות שדנו בהגליה במאה התשע-עשרה, הוצגו עדויות גם על הניוון המוסרי של האסירות. למשל, בוועידה משנת 1812 נכתב עליהן ש"הן ניתנו ללא הבחנה לתושבים [...] ובאופן כללי התקבלו יותר בתור זונות מאשר כמשרתות".²¹ ברוב הוועדות רווחה התפיסה שהאסירות כמעט שאינן יכולות להיגאל, לעומת הפושעים הגברים שיכלו לזכות לגאולה באמצעות עבודה וכפרה. בהמשך לכך נוצר סטריאוטיפ מדומיין של האסירה כ"חוה הגסה וההוללת, היונקת רום ומולידה ממזרים באפלה".²²

במחקר ההיסטוריוגרפי קיימת מחלוקת לגבי אמינותו של סטריאוטיפ זה. רוברט יוז (Hughes) טען ש"ההיסטוריונים האוסטרלים בלעו בעבר את הסטריאוטיפ, רובו ככולו".²³ אחד מהם היה ההיסטוריון אג"ל שו (Shaw), שבפרק בספרו על זהות האסירים שהוגלו לאוסטרליה כתב פסקה אחת על אסירות, וטען שאף כי לא ברור כמה מהן היו זונות – אם כל בני תקופתן ראו אותן כך, גם אם העדויות מוגזמות, "התמונה שנוצרת דוחה לחלוטין".²⁴ אולם אמינותו של הסטריאוטיפ מורכבת יותר מן התמונה ששו מציג. יוז מראה שאף כי בצי

¹⁸ Kilday, *Women and Crime*, 176–177.

¹⁹ Leslie Lloyd Robson, *The Convict Settlers of Australia* (Carlton: Melbourne University Press, 1994), 162.

²⁰ שם, 64, 163.

²¹ Clark, "Experiences of Female Convicts. 1800-10 c." in *Select Documents in Australian History* Great Britain, Parliament, "Extract of a Letter from Lord Castlereagh to Governor Macquarie", in *Report from the Select Committee on Transportation* (London: Ordered by the House of Commons, 1812), 112; Great Britain, Parliament, "Copy of the 33d Paragraph of Governor Macquarie's Letter, dated 30th April 1810", in *Report from the Select Committee on Transportation*, 112; Government Printer, "Female Convicts", in *Historical Records of New South Wales*, Volume 6 (Sydney: Government Printer 1892-1901), 507.

²² יוז, *החוף הגורלי*, 308.

²³ שם, 308.

²⁴ Alan George Lewers Shaw, *Convicts & the Colonies: A Study of Penal Transportation from Great Britain and Ireland to Australia and Other Parts of the British Empire* (London: Faber and Faber 1966), 164. ראו גם: Leslie Lloyd Robson, "Origin of the Women Convicts", *Historical studies, Australia and New Zealand 11* (1963): 53; Clark, *Select Documents in Australian History*, 406–408.

הראשון נשלחו נשים להגליה בצורה אקראית, כבר בצי השני הוגלו נשים צעירות בצורה שיטתית בשל מחסור בנשים במושבות. הנשים שהוגלו הצליחו לשרוד באמצעות נישואין עם אסירים אחרים או באמצעות עיסוק בזנות.²⁵

לדעת ההיסטוריונית אן סאמרס (Summers), החלטה זאת רק חיזקה את סטריאוטיפי הזונה שהתחיל להיות מופנה כלפי האסירות הגולות.²⁶ סאמרס טענה ש"התנאים החברתיים והכלכליים בחמישים השנים הראשונות של הקולוניזציה הלבנה באוסטרליה טיפחו 'זונות' במקום נשים".²⁷ לדעתה, תפקיד הנשים במושבה היה סיפוק מיני לאסירים הגברים, מכיוון שהממשל – שפחד ממעשי סדום בקרב הגברים – היה מודאג ממיעוט הנשים במושבות, ולכן הטיל עונשי הגליה קשים על צעירות רבות שפשעו פשעים קטנים.²⁸

לסיכום, במאמר זה נדון היחס השונה שהפנה הממשל הבריטי כלפי פשיעה נשית בהשוואה לפשיעה גברית. חלק גדול מהמיקוד של הממשל בפשיעה הנשית הופנה אל זונת בית הבושת והרחוב, ועקב כך סטריאוטיפי הזונה הודבק לכלל האסירות באשר הן. אך בפועל קיימת מחלוקת היסטורית לגבי אמינותו של סטריאוטיפ זה ביחס לאסירות שקיבלו עונשי הגליה. כמה מההיסטוריונים מסכימים עם העדויות, אחרים טוענים שהעדויות מנסות להציג את האסירות באור שלילי במכוון, ויש גם מי שגורסים כי האסירות אכן פעלו בזנות – אך הממשל הבריטי הוא האחראי לכך, בשל ההגליה עצמה שהובילה לאילוץ זה. המאמר ביקש לבחון את אמינות הסטריאוטיפ הן על פי המקורות הראשוניים והן מהתקבלותו בספרות המחקר, ולדון בקצרה באי-ההסכמה ובפערים העולים בנושא.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

דיקנס, צ'ארלס. **תקוות גדולות**. תרגום אסתר כספי. תל אביב: ספרית פועלים, 1991.

Clark, Ralph. *The Journal and Letters of Lt. Ralph Clark, 1787–1792*. Canberra: Australian Documents Library in association with the Library of Australian History, 1981.

²⁵ יוז, **החוף הגורלי**, 314–315.

²⁶ Anne Summers, *Damned Whores and God's Police: The Colonisation of Women in Australia* (Sydney: NewSouth Publishing, 2016), 401.

²⁷ שם, 399.

²⁸ שם, 400.

Government Printer. *Historical Records of New South Wales*. 9 Vols. Sydney: Government Printer, 1892–1901.

Great Britain, Parliament. *Report from the Select Committee on Transportation*. London: Ordered by the House of Commons, 1812.

Logan, William. *An Exposure, from Personal Observation, of Female Prostitution in London, Leeds, and Rochdale, and Especially in the City of Glasgow; with Remarks on the Cause, Extent, Results, and Remedy of the Evil*. Glasgow: G. Gallie & R. Fleckifield, 1843.

Ryan, Michael. *Prostitution in London with a Comparative View of that of Paris and New York, with an Account of the Nature and Treatment of the Various Diseases, Caused by the Abuses of the Reproductive Function*. London: H. Bailliere, 1839.

Tait, William. *Magdalenism, An Inquiry into the Extent, Causes, and Consequences, of Prostitution in Edinburgh*. Edinburgh : P. Rickard, 1840.

מקורות משניים

יז, רוברט. החוף הגורלי: **האפוס של אוסטרליה**. תרגום עדי גינצבורג-הירש. תל אביב: דביר, 1994.

מלמן, בילי. **לונדון: מקום אנשים ואימפריה (1800–1960)**. בן שמן: מודן, 2014.

שוהם, גיורא ושביט, גבריאלי. **עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה**. תל אביב: עם עובד, 1990.

שפיר מקוב, חיה. "פיקוח משטרתי על נשים בבריטניה הוויקטוריאנית". **זמנים** 74 (אביב 2001): 72–82.

Clark, Charles Manning Hope. "A Transportation Statute. 1717". In *Select Documents in Australian History 1788–1850*, edited by Charles Manning Hope. Sydney: Angus and Robertson, 1950.

Hill, David. *The Making of Australia*. Sydney: Random House Australia, 2014.

- Kilday, Anne-Marie. "Women and Crime". In *Women's History Britain, 1700–1850: An Introduction*, edited by Hannah Barker and Elaine Chalus, 174–193. London: Routledge, 2005.
- Robson, Leslie Lloyd. "Origin of the Women Convicts". *Historical studies, Australia and New Zealand* 11 (1963): 43–53.
- Robson, Leslie Lloyd. *The Convict Settlers of Australia*. Carlton: Melbourne University Press, 1994.
- Shaw, Alan George Lewers. *Convicts & the Colonies: A Study of Penal Transportation from Great Britain and Ireland to Australia and Other Parts of the British Empire*. London: Faber and Faber, 1966.
- Summers, Anne. *Damned Whores and God's Police: The Colonisation of Women in Australia*. Sydney: New South Publishing, 2016.
- Walkowitz, Judith R. *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. New York: Cambridge University Press, 1980.

קודה | גליה צבר, בת חן דרויאן פלדמן

טכנולוגיה וחידושים טכנולוגיים מעצבים כמעט כל אספקט בחיי היום-יום, ומעלים תגובות שונות. חלקם מעוררים עניין ומסקרנים, כפי שעולה בהתייחסויות להמצאות שונות, אמיתיות או בדיוניות. לדוגמה, היצירה הקלאסית "עשרים אלף מיל מתחת למים" שכתב ז'ול ורן בשנת 1870 מגוללת את עלילותיה של קבוצת מחקר קטנה שמוצאת את עצמה על הצוללת נאוטילוס, ואת קורות הקפטן שלה, קפטן נמו. ורן מציג בספרו חידושים טכנולוגיים רבים, חלקם אמיתיים וחלקם בדיוניים, כמו כוס לחיזוי סערות. הטכנולוגיה בספר זה היא כמעט פלאית לשעתה, ומכוונת אל העתיד. מנגד, יצירות אחרות העבירו ביקורת נוקבת על שימושים בטכנולוגיה: לדוגמה, בסרטו של צ'ארלי צ'פלין "זמנים מודרניים" עולה ביקורת לגבי ההשלכות של תהליכי התיעוש על החברה. סצנה שמדגימה זאת היטב מציגה המצאה חדשנית שמאכילה את העובד במפעל, ובכך מייטרת את הפסקת האוכל ומגבירה את יעילות העובד; אך המכונה יוצאת משליטה, מכה את העובד ושופכת עליו מרק. ניכר כי מטרתו של החידוש הטכנולוגי הזה אינה לשפר את איכות חייו של העובד, אלא להגדיל את רווחי החברה הקפיטליסטית. בגיליון זה, כפי שמופיע בדברי העורכים, בחרנו לבחון את המונח טכנולוגיה כגורם המחולל שלל תהליכים היסטוריים, ולהאיר על האופן שבו חידושים טכנולוגיים הביאו לשינויים עמוקים בחברות שונות תוך השפעה על הכלכלה, הפוליטיקה, החינוך בהן ועוד.

הכותבים בגיליון זה פירשו באופנים שונים את המושג "טכנולוגיה". שרון זהר וגליה לביא התייחסו למושג באופן מסורתי יותר, והציגו ניסיונות הטמעה של חידושים טכנולוגיים פיזיים. לביא התחקתה אחר הקמת שני קווי רכבת בסין במאה התשע-עשרה, תוך התייחסות לקבלתן ולדחייתן של טכנולוגיות מערביות בסין. במאמרה היא מראה כיצד כוחות פוליטיים השפיעו על כניסתן של טכנולוגיות מערביות לסין, וכיצד במקרה של הקו השני, תמיכה של פקיד סיני בכיר סייעה להטמעתו המוצלחת ולהמשך התפתחותו. זהר בחרה להתמקד בהתפתחותן של מסכות הגז בצרפת במלחמת העולם הראשונה, ובהשפעתן על חיילים ועל תפיסת הגבריות בחברה הצרפתית. במאמרה היא תיארה את המתח בין הכוחות הפוליטיים לאוכלוסייה כאשר חיילים נדרשו לעטות על פניהם מסכות מגן כחלק מאסטרטגיית הלחימה, למרות התפיסה השלילית שלהם את המסכה וייצוגיה הלא-רצויים עבורם.

באופן שונה, אליהו ענתבי הציג כטכנולוגיה את תפיסת דרך הין יאנג, וניתח כיצד זו נפוצה בקרב האליטה היפנית בין המאות העשירית לאחת-עשרה. בהתייחס לקשר בין כוח פוליטי וטכנולוגיה, ענתבי מדגים כיצד שימוש בטכנולוגיה על ידי כוחות פוליטיים ביסס את מעמדם כחלק מתפיסה לפיה היקום, המדינה והגוף

האנושי מקושרים ביניהם, כך שהאחד משפיע על האחר. בהתחלה טכנולוגיית דרך הין יאנג הייתה בשימוש של הקיסר בלבד, כך שגופו נתפס כ"גוף משוקע" בכוחות הפועלים בעולם. על פי תפיסה זו, כל חולי או טומאה המסכנים את הקיסר, מסכנים את הקיסרות כולה. עם הזמן גם בני משפחה של הקיסר החלו לעשות שימוש באותה טכנולוגיה בשל הכוח הנלווה לה, ומאוחר יותר היא נפוצה בקרב האליטה היפנית כולה.

אמנם שלושת הכותבים עוסקים בטכנולוגיות שונות מאוד זו מזו, בתקופות ובמרחבים שונים, אך כמה נושאים עוברים כחוט השני בין המאמרים: הקשר בין כוח פוליטי וטכנולוגיה, חששות מפני העתיד, וכן נושא הזהויות. ענתבי מדגים כיצד אימוץ טכנולוגיה הניב תפנית בתפיסת הזהות של האליטה היפנית: אימוצה של האליטה את דרך הין יאנג הובילה לכך שבני האליטה החלו לתפוס את עצמם כישות השזורה בכוחות היקום, בעלי מעמד מיוחד שמעשיהם משפיעים על המדינה ועל היקום, בדומה לקיסר עצמו. זהר מתארת כיצד כניסתן של מסכות הגז השפיעה על הזהות של החיילים הצרפתים: המראה החיצוני המזוקן היה מסימני ההיכר של הגבר האידיאלי, וכניסתן של מסכות הגז לשימוש בלחימה חייבה את החיילים לגלח את זקנם – דבר אשר ערער על זהותם, על תפיסת הגבריות שלהם ואף על האידיאל הגברי, והחליש את הקשר התרבותי בין גבריות לכוח. לביא עוסקת במאמרה בזהות הלאומית הסינית, ומתארת את הקמת שני קווי הרכבת הראשונים בסין כחלק מתהליך רחב שבו הרכבות בסין הפכו מטכנולוגיה זרה ומאיימת לסמל של לאומיות סינית.

גם הקשר בין טכנולוגיה לחששות כלפי העתיד בא לידי ביטוי בשלושת המאמרים. במאמרו של ענתבי, הקיסר והאליטה דבקו בפרקטיקות של דרך הין יאנג כדי למנוע עתיד לא רצוי, החל ממניעת פלישת אויבים וכלה במניעת מגפות. לעומת זאת, לביא וזהר מתארות דחייה של טכנולוגיות: לביא מציגה כיצד אחת הסיבות לפירוקו של קו הרכבת הראשון בסין היה החשש של הקיסרות הסינית מפני שימוש של זרים ברכבות כדי להשיג שליטה צבאית וכלכלית בסין. זהר דנה במתח שבין החשש מפני עתיד של פגיעה מתקיפה כימית, לבין הפתרונות הלא-מספקים של החידושים הטכנולוגיים שהוצעו לחיילים כדי להתמגן מפניו.

בהקשר זה יש להזכיר את המונח "טכנולוגיה נאותה" (appropriate technology), שטבע הכלכלן הגרמני-בריטי ארנסט פרידריך שומכר בשנות השישים של המאה העשרים. שומכר קרא לבחון כל טכנולוגיה דרך הפריזמה של רמת הנאותות או ההתאמה שלה לבני האדם. לאורך השנים פותחו מספר קריטריונים יסודיים לבחינת מידת הנאותות של כל טכנולוגיה, ובכלל זה אם היא עונה על צרכי הקהילה האנושית, אם הקהילה שולטת בטכנולוגיה החדשה המוצעת, ואם היא יכולה לתחזק אותה. כמו כן נשאלו שאלות בדבר היכולת של הטכנולוגיות לקדם מיומנויות של בני האדם, כמו גם לשמור על כבודם וכבוד סביבת החיים שלהם.

בראשית הדרך, רוב הדיונים בנושא הטכנולוגיה הנאותה התייחסו ליבוא טכנולוגיות ממדינות הצפון הגלובלי למדינות הדרום הגלובלי, וההשלכות המורכבות של מהלך זה; ברם, עם השנים התרחב הדיון אל העולם כולו, והתפתח המונח "טכנולוגיה בת-קיימא" – המבקש לבחון טכנולוגיות בפריזמה של קיימות אנושית, חברתית, כלכלית ומוסרית. בימים אלו, לנוכח דיונים ערים בדבר הסכנות הטמונות בטכנולוגיות מורכבות המבוססות בין היתר על בינה אנושית, ראוי לחזור ולבחון מחדש את ההשלכות המגוונות, ובכלל זה המוסריות והערכיות, של פיתוח טכנולוגיות מסוימות ואימוצן.